

श्रीलोकमान्यचरितम्

श्री लोकमान्य गुरवे
भव्य कारण जन्मने ।
आश्रया वागुपचारोय
मण्यते भक्तिपूर्वकम्॥

प्रणेता

कविशिरोभूषण

वासा सूर्यनारायणशस्त्री

सा र्ग शी र्ष म्
सा धा र ण [1970]

1000 Copies.
Rs. 4/-

All Rights Reserved.

Publisher,
VASA KRISHNMURTI
Kamala Nivas
Srikakulam (A. P.)

Rashtrapathi Bhavan,

New Delhi-4

16, November 1970

Dear Shri Krishnamurti,

Your letter of 14th.

I have no objection to your making a mention of your father being taken to Simla by my father and myself.

Yours Sincerely,

V. V. Giri

आराधिताऽसि नवपल्लव कोमलेति

विज्ञानकुञ्जसमुदञ्चितमञ्जरीति ।

आह्वदनीति रसरूपिणि साहिति । त्व

प्राप्तोय मद्य समयो मयि सन्नीधत्स्व ॥

वा । सू । शात्री ।

Kavisirobhushana
Vasa Suryanarayana Sastry

★ आमुखम् ★

कालस्थलसीमातिलङ्घीनि चिराय स्फूर्तिप्रदानि विश्वप्रभा-
वाणि भवन्ति खलु लोकोत्तरमानवानां चरितानि । तत्रापि
सविशेषप्रेरणाचरणानि विलसन्ति जीवितानि चेष्टितानि च
पारतन्त्र्यात् स्वदेशस्योन्मोचनविधौ लब्धवर्णना वीरपुरुषाणाम् ।
अस्या कोटौ धुरीणा आसन् श्री बालगङ्गाधरतिलकमहोदया
लोकप्रदत्तलोकमान्यपदलाञ्छना । किमत्र चित्रं यत्तद्गुणैर्कर्ण-
मागत्य तच्चरितं वर्णयितुं प्रचोदितोऽभवत् प्रदेशान्तरवासी
कविभूषणोऽधुना हन्त ! दिवगतं श्री वासा सूर्यनारायण-
शस्त्री ।

इदमस्त्यनैनं सूरिणा विरचितं तन्निधनानन्तरं दशवर्षे पुत्र
धर्मपरिपालनकामेन तत्सूनुना विदुषा श्री वासा कृष्णमूर्तिना
प्रकाशितं लोकमान्यचरितम् ।

आयुषो भूयिष्ठमशं प्रगतिहेतुषु समाजसुधारकार्यततिषु
वीतवता प्रस्तुतकविना समारम्भ्य पूर्णतां नीतेयं काव्यरचनेति
तत्पुत्रलेखनोपलब्धो वृत्तान्तं खलु नितान्तं कुतूहलं जनयति ।

एकोनविंशतिसर्गविभक्तं मुपसहस्रपद्यमयमिदं काव्यं
तैस्तैः सुप्रतिपन्नैः काव्यगुणैः प्रसाधितं वर्तते इति मामकोऽभि-
प्रायः । चरित्रनायकस्यायुः सरणी सावधानं समालोचितवान्
कविरिति विषयसूचीमात्रं पठितवतामपि स्पष्टं भवेत् । ते ते
प्रबोधाद्याः प्रसङ्गाः कविना समञ्जसया सन्तुलनविशिष्टयाधिया
निबद्धास्सन्ति यत्परिणामतः पूर्णतया लोकमान्यमहिमप्रत्यये
समरसो भवितुं मर्हेत् पठितृगणः । सम्मन्येत चैतादृशमनुभवकवे

“विनयनिचुलिताना माधुरीवाहिनीना
विमलसरसभावस्फूर्तिविस्फारितानाम् ।
तिलकबुधहिमाशो भारतीना विलासै
जंगदिद मतिबुद्ध विस्मित सस्मित च ॥

आधुनिक प्रपञ्च मधिकृत्यापि व्याहारसुलभा चोपयोग-
क्षमा च सुरभारतीति स्वरचनया सम्यङ्निर्दिशत कविना, भृशमु-
पकृत चाद्यतनसस्कृतप्रणयिनाम् । यथा तत्समये परिकल्पित
द्वद्वप्रभुत्वमुद्दिश्य लोकमान्यमुखेनेरितेऽस्मिन् पद्ये

“कश्चित्सघस्समागत्य कर्तास्मच्छक्तिशोधनम् ।
तत्रोत्तीर्णत्वं मालक्ष्य वृद्धिर्दीयेत पालने ॥
एवमेव क्रमेण स्याद्वत्त नः परिपालनम् ।
सैषा द्वद्वप्रभुत्वस्य पद्धतिः परिकल्पिता ॥
परीक्षा भारतीयानां न कस्मैचन रोचते ।
तद्गर्भे बहवो दोषा प्रजाहितविरोधिनः ॥

अस्मिन् पर्याप्त काव्यगुणेऽपि काव्य उपलभ्येत क्वचित्
क्वचिद्दोषो य इन्दो किरणेष्विवाढक काव्यसौष्ठवे निमज्जति ।
यथा बाल (आर्याद् बलवन्त) पदे गङ्गाधरार्थे नास्य प्रयोगः ।
१२६ तमे पृष्ठे ६२ तमे श्लोकेऽन्यत्र च । तृतीयपृष्ठे २६ तमे
श्लोके सदोष प्रथमश्चरणो दीर्घपञ्चमाक्षर श्लोके षष्ठ गुरु
ज्ञेयः सर्वत्र लघु पञ्चममिति नियमविरोधी ।

सर्वथा प्रशसार्हस्यास्य ग्रन्थस्य प्रकाशने पञ्चशत
रूप्यकमितमनुदानं कुतवद् आन्ध्रप्रदेशशासनं सर्वेभ्योऽभिनन्दन
मवाप्नु महति ।

हैदराबाद आ प्र- }
१०-४-१९७१ }

चिं. द्वा देशमुख ।

सम्पादकीयं - वक्तव्यम् ।

आन्ध्रप्रदेशे श्रीकाकुलमण्डले लब्धजन्मा अयं कवि वेगवती नदीतीरस्थे 'साङ्गरु' ग्रामे विराजमानाया वेदसंस्कृतपाठशालायां संस्कृत-साहित्यं मध्येष्ट । 'काव्यकण्ठ' इति, 'मुनि'रिति च लब्धयशः श्री गणपतिशास्त्री तदात्ने कवे रस्य सहाध्यायी आसीत् । द्वावेतौ कदाचित् चन्द्रोपरागदिवसे नदी वेगवतीं प्राप्य तत्सिकतासु उपविष्टौ प्रसङ्गतं संस्कृतकवितायां क्षीयमाणां दशा स्मारं स्मारं विषीदन्तौ शपथमिमं जगृहुः । "यथाकथंचित् काव्यप्रणयनैकतानहृदयाभ्यां आवाभ्यां संस्कृतकवितायास्सुधारं कर्तव्यं फलतश्च संस्कृतभाषा अद्यापि सजीवेति च निरूपणीया" इति । कालेन च सहजप्रतिभानवन्तः श्री गणपतिशास्त्रिणस्तु तेषु तेषु क्षेत्रेषु तपश्चरित्वा मुनिप्रथां चावाप्य 'उमाराहता'दिकं श्लोकरूपेण प्रणीय आत्मना कृता प्रतिज्ञा निर्व्यूढ-वन्तः । मम पितरस्तु कुटुम्बभारावनता कवित्वप्रणयनाय आवश्यकं मद्वधानं भलभमानाः स्वशपथनिर्वहणे अक्षमाः अन्तरेव विषीदन्तः कालं मनैधिषु । अत्रान्तरे भागवेयवशात् राम्महेन्द्रनगरे गोदावरी-तीरवास उपलब्धः । अस्ति च प्रतीतिर्यत् गोदावर्यां जलवायौ काचन कविताचोदनशक्तिरस्तीति । एतदन्तरे च महामहोपाध्यायः श्री ताता सुब्बारायशास्त्रिवर्यस्य षष्टिपूर्तिमहोत्सवं श्रिकीर्षितं आरभ्य तच्छिष्यवृन्देन । तमिमं सन्दर्भं पुरस्कृत्य तच्छिष्येष्वन्यतमं कवि रस्य गुरोर्जीवितं श्लोकरूपेण विरच्य अक्षररूपा 'गुरुदक्षिणा' मार्पयत् या खलु षष्टिपूर्तिसम्मानसत्वेन प्रकाशिता आसीत् । ग्रन्थस्या-स्यारम्भे सर्वशुक्लादेवी साहिती कविना एव मावाहिता —

“आराधिताऽसि नवपल्लवकीमलेति
 विज्ञानपुञ्ज समुदचितमजरीति ।
 आह्लादिनीति रसरूपिणि साहिति । त्व
 प्राप्तोय मद्य समयो मयि सन्निधत्तव ॥”

तदारभ्य च चिराराधिता देवी साहिती क्वौ दृतसन्निधाना
 कदिताप्रणयने त नोदयामासेव ।

पितृपादै बहुवारं श्रीभद्रामायणस्य पारत्यणमकारि देनायत्न-
 दशात् प्रार्चतसस्य प्रसन्ना श्ली कविदृष्टिषु सुध्यवित्तमभजन । कवि-
 कुलतिलक कालिदासश्चाभीष्टः कविरासीदेतेषाम् । तदीयाना
 काव्याना निरन्तरपठनपाठनाभ्या तदीया वाग्धोःणी च आत्मसाच्चक्रुः ।
 पश्यत अधोनिदिष्ट श्लोकद्वयम्—

दिविषत्तटिनीतरङ्गव-
 त्पटुगम्भीरतरोक्तिगुम्फनैः ।
 जगतीमखिला स पावयन्
 विचचार प्रथमानवैभव ॥

सुगिरा मितयातिभद्रया
 स निराडम्बरवेषसम्पदा ।
 मनसा नवनीतमञ्जुना
 त्रिशुचिर्विरम्यमादधे भृशम् ॥

गच्छता च कालेन मद्रपुरान्तर्गत मयूरपुर्या निवास आहत-
 कदिना । तरिमन्त्रेव काले ‘विश्वदाता’ इति, ‘देशोद्धारकः’ इति

चावाप्तयशाः पलसम्पादकः, देशभक्तेष्वग्रगण्यः, महान्मन अनुयायी
 श्री कालीनाथ नागेश्वरराय भौतिक काय दिव्य लिङ्गैर्दयमाप ।
 निखिलाप्यान्धजनता शोकसागरमग्न्याऽभवन् । तादृशमहोदयस्य
 अस्तमय प्रत्यक्ष वीक्ष्य कविरपि नितरा शोकाविष्टचेता भूत्वा
 आत्मीयस्य शोकपूरोपीडस्य श्लोकस्य परीवह प्रतिक्रियात्वेनाभजत ।
 'श्री नागेश्वरराय जीवितचरितम्' इति नाम्ना तदिदं प्रकटितमासीत् ।

मयूरपुरीनिवासेन मूयो भूयश्च दर्शनसेवनाभ्यां जातः पूर्यते
 एते तदधिष्ठानदेव श्री कपालीश्वरवाग्नि भक्तिभक्तिना तद्गुण
 शताधिकैः श्लोकैस्तुष्टु देय स्तुति 'श्री कपालीश्वरदिभूति' इति
 नाम्ना प्रकाश्यमभजत । इमा विभूतिमुद्दिश्य काश्या मीमासावेदा-
 न्ताचार्ये श्री सुब्रह्मण्यशास्त्रिभिरेवमभिप्रेतम्— “यत्नं च सरला सरसा
 प्रसन्नपदगभीरा माधुर्यसौकुमार्यप्रसादादिगुणविभूषिता कविताशैली
 सर्वेणा भारतवर्षीयाणां दिदृषा शिदभक्तानां च मनस्समावर्जयति ।
 काश्चन श्लोकान् कवयन्त इमे शास्त्रिचरणा शब्दतोऽर्थतश्च श्रीमद्भगव-
 च्छङ्करपादान् शिवावतारान् स्मारयन्तीत्यहो वैभव कविताराम्नायस्य ।”
 इति ।

मध्यप्रदेश राज्यपाला. डा पट्टाभि सीतारामय्यमहाशया.
 कपालीश्वरविभूतिं परिशील्य एवमूचुः—

“अद्यापि सस्कृतकवयस्सन्तीति विज्ञाय पर मोहदीति मे चेत् ।
 सन्ति बहूनि देवतास्तुतिरूपाणि शतकानि तथापि एतत्पुस्तकस्य
 परिशीलनान्तरं अयं ग्रन्थस्य पूजयन अनावश्यकमिति को वा वक्तु
 प्रभवति ” इति ।

एवमेव स्वकुलदेव गेषाचलावास श्री श्रीनिवासमुद्दिश्य 'श्रीनि-
वासविभूति' माकि शनेन श्लोकैर्मन्दाक्रान्तेन छन्दसा कविना
सन्दृष्टा अस्ति । अत्र कवि स्वेष्टदेवस्य मूर्तिमेवमभिष्टौति--

मूर्तौ श्यामा दरविहसिते पाण्डुवर्णाभिरामा
किचिद्रक्ता नयनधुगले वार्षिकन्यानुरक्ता ।
काचिद्व्यक्ति स्मरसमधुरा सन्निधत्ता मदन्त
स्वामिन् ' मङ्गासहचर ' जगन्मगल ' श्रीनिवास ' ॥''

अत्र सर्वथा कालिदास स्मारयति कविरिति न पृथग्भक्तव्य-
मस्ति । कविहृता 'श्रीनिवासविभूति,' 'शङ्करमाला' चोरीकृत्य
बहुभाषाविद्धि , स्वयं च कविभिः श्री वूर्गल रामकृष्णराव महाशयै
रेव मुद्रङ्कितम् --

“ भक्तिप्रधानेषु स्तुतिकाव्येषु अतीव गणनीया भूत्वा भक्ति-
पारवश्यापादने रामर्था भवति इयं श्रीनिवासविभूति । तथैव
'शङ्करमाला' शिवपरतया 'मुकुन्दमाला' सहस्रस्तोत्रत्याभावलोप-
मापूरयन्ती भक्त्यु शिवकेशवामेदभावोद्बोधनाय उपकरोति । एतत्स्तुति-
दर्शनभागधेय मापादितवद्भ्यः श्री गालि.य सर्वथा कृतज्ञोऽहम्”
इति ।

यदा किलाय कवि मयूरपुर्या मासिष्ट तदैव मूककवे-
जयन्तुत्सव निर्व्यूढ तत्रत्यसम्बद्धापरिषदा । तदात्वे च मूकपच-
शत्या अभिनव मुद्रण म म श्री कुप्पुस्वामिशालिणा मुपोद्घातेन
समचित्तं च सत् प्रकाशता मभजत । सैषा पचशती पितुर्हस्त

[3]

Dr. B. R. SASTRY,
Professor and Head of the Sanskrit Department,
Osmania University

पावनानि खलु महात्मना चरितानि । लोकमान्यस्य कारण-
जन्मनः असाधारणप्रतिभावत कर्मयोगोज्जीवनस्य स्वातन्त्र्यसमर-
धुरीणस्य, भारतमातु सुतरन्नस्य नायकेषु तिलकायमानस्य बाल-
गगाधरस्य साद्गुण्य जना एवमगायन्—

“कामन्दकेन बुद्धेन शकराचार्यमौलिना
विद्यारण्येन मुनिना श्री शिवाजीमहीभुजा ।
यद्यत्सुविहित कृत्य भारताभ्युदयार्थिभि
तत्तत्सुकृतमेकेन तिलकेनेति भण्यताम् ॥”

(श्री लोकमान्यचरितम् 5-45-47)

तस्यास्य सुगृहीतनाम्न निस्तुल जीवित वस्तु कविशिरोभूषणै
श्री वासा सूर्यनारायणशास्त्रिभि सुरभाषाया काव्यरूपेण सम्रथितम् ।

वाल्मीकिवर्त्मनि चरन्नेष कवि सहृदयाना चेतासि रजयति ।
शैली प्रसन्ना निसर्गसुगमा च । देशभक्तिसमृत्तमेतत् काव्य महते
उपदेशाय कल्पत इति नात्र विसवादः ।

सन्तो ! वासा सूर्यनारायणशास्त्र्युदिता कृति ।
श्रीलोकमान्यचरित लोकमान्यत्वमृच्छतु ॥

भाग्यनगरम् }
80-4-71 }

श्री०

“पश्येयमेकस्य कवे कृति चेत्
सारस्वत कोषमवैमि रिक्तम् ।
अन्तः प्रविश्यायमवेक्षितश्चेत्
कोणे प्रविष्टा कविकोटिरेषा ॥

इति वदन् तत्र भवान् नीलकण्ठदीक्षितः सारस्वतज्यः कोश-
स्याक्षम्यता सुरचिरं प्रतिपादयति । अत एव किल सुचिरात्काला-
दारभ्य अद्यावधि सहस्रशः कविपुगवाः सारस्वतकोषमिमं स्वप्रतिभा-
कुचेकया समुद्धाटयन्तः नैकानि विश्राणयन्ति काव्यरत्नानि सहृदयेषु ।
एतादृशेष्वेव रत्नेष्वन्यतममिदं श्री लोकमान्यचरितम् ।

कपालीश्वरविभूतिः, कोटण्डराममाहात्म्यादीनां अनेकेषां ग्रन्थानां
रचयितृभिः कविशिरोभूषणादिविरुदाचितैः श्री वासा सूर्यनारायणशास्त्रि-
महोदयैः सन्दृष्ट्वेऽस्मिन् एकोनविंशतर्गात्मके महाकाव्ये ‘भव्यकारण-
जन्मनः’ लोकमान्यस्य बालगङ्गाधरतिलकस्य चरितं जन्मतः प्रभृति-
परमप्राप्तिपर्यन्तं अतीव हृदयाहरिण्या रीत्या वर्ण्यते ।

कविताहेतुभूतेषु प्रतिभावानुत्पत्त्यभ्यासेषु लोकशास्त्रादिज्ञानरूपा
व्युत्पत्तिः मध्यमणिन्यायेनातितरा प्रवानः स्थानमवितिष्ठतीति सर्व-
विदितमेवेदम् । परन्तु प्रायस्सर्वेऽपि सस्कृतकवयः विशेषतश्च किस्तो
द्वादशशताब्द्याः अर्वाचीना व्युत्पत्तेः प्रथमं पक्षं लोकज्ञानमवजानानां

गतानुगतिकन्यायेन केवलमूहाकल्पित एव लोके विहरन्तः नैकानि काव्यानि व्यरीरचन् विरचयन्ति च । अतः च पारतन्त्र्यकृता लौकिकविषयेषूपेक्षाबुद्धिरिव तेषां कारणं न पुनस्तदज्ञानमिति शक्यमेव वक्तुम् । अतश्च सस्कृतवाङ्मयचरिते विरलविरलानेव पश्यामः सूर्य-नारायणशास्त्रिरादृशान् कविवरग्यान् ये किल स्वस्वकालीनमुदात्तलौकिकवृत्तवस्तुतया परिगृह्णन्तः प्रबन्धान् समग्रयन् । तदेवं कविभिरप्रहतचरा कवितारीति काचन प्रारभत अयं कविपुङ्गवः सस्कृतसाहित्य इति प्रथमतः एवात्युत्तममिदं काव्यन्याय्यवैशिष्ट्यम् । अद्यत्वेऽन्वेऽपि केचिदेतादृशानि काव्यानि निर्मान्तीत्यन्यदेतत् ।

यदि काव्यस्य नायकः द्वातराज्यपालनराजा वा तत्सचिवो-
वाऽभविष्यन् तदा कविनाऽत्र तज्जीवनसम्बद्धा नैकविषया वर्णनार्थं
अवाल्प्स्यन्तः, नगराण्यवजैत्रयात्रारिपुविजयादानामपि यथास्थानं
समनुप्रवेशोऽभविष्यदस्मिन् काव्ये । परन्तु कविरेतत्काव्ये तादृशं
महापुरुषनायकीचकारयो हि मेरुवद्भीरुः, महामर्नाषी, मूर्धन्यो
विदुषा, महाबलशत्रुपत्रिकाप्रहारैः, वाचाशिलीमुखैः, जनताशक्ति-
वज्रेण च समूलमुन्मूलयितुं प्रायतत । आतश्च युक्तमेवेदं यदस्मिन्
काव्ये कविपुङ्गवोऽयं लोकोत्तरान् नायकस्यात्मगुणान् विस्तरशः
प्राचीकशत् । भारतीयेषु विभेदभावजातनिष्कास्य ऐकमत्यसम्पाद-
यितुं बहुधा तेन कृतान् नानाविधोत्सवनिर्वहणसम्भाषणोत्तेजनादीन्
हृदयङ्गमया रीत्या प्रत्यर्पीकृतः, येन तत्र भवतो लोकमान्यस्य

मान्यतमा आशयाः पठितृणा हृदयफलकेषु दृढ स्थगिता इव, गाढ च निखाता इव स्थिरीभवेयु । एव वस्तुवैशिष्ट्यद्वयत वर्णनावेशिष्ट्यं चात्राध्यक्षीक्रियते प्रतिपदम् ।

अथाद्य स्थालीपुलाकन्यायेनास्य कवितल्लजस्य कवितासौन्दर्यं तावत् किञ्चित् परामृशाम ।

“सर्वशक्त्या सर्वविधैरुपायैर्धैरिसम्भृतैः ।

मातृदास्यदिमोक्षाय यतिप्ये जीवितावधि ॥ 1-64

पतेय पावके घोरे, पिवेय विष्णुल्वणम् ।

त्यजेय भोगभाष्यानि सहेयापत्परम्परा ॥” 1-65

इत्यादिना प्रथम एव सर्गे कृतसूत्रपात उत्साह क्रमेण परिपुष्टिमासाद्य रसीभावमापन्न इति रामरवीररस स्वातन्त्र्यवीरो वाऽन्य एवैतत्सजातीयोऽत्र काव्ये प्रधान इति अतिरोहितमिदं सहृदयानाम् । लोकमान्यमेधाप्रज्ञादिनिरूपणेऽप्युक्तं, भारतीयशोचनीयदशघट्टे च परिस्फुरन् करुण अन्ये च यथायथ कृतावतारा रसभावाश्चैतस्यैव वीरस्याङ्गता भजन्ते ।

आदित प्रभृति आपरिसमाप्तिवैदर्भ्यैव रीत्या निरूढेऽस्मिन् काव्ये, नल तल संग्रथिता नैके अलकारा अपूर्वामेव कामपि रुष्मा सवर्धयन्ति । विषयभेदेन विभिन्नरूपा तिलकस्य वाचारीति वर्णयन्त्रयं कवि श्लोकेऽस्मिन् उपमात्रय समाहरति—

“वज्रखण्डायिता काश्चित् काश्चिन्मुक्ताफलायिता ।
 सुधाकणायिता काश्चिद्वाचस्तस्य सभाङ्गणे ॥” 1-50 इति,
 “स्रवन्तीव कुशा ग्रीष्मे स्मरणीयात्मवैभवा ।
 प्रतियोज्या विपचीव दुर्गता सत्त्वविष्टवात् ॥” 1-59

इत्यादिना भग्नवैभवाया कृशस्रोतसा स्रोतोवहया, छिन्नतन्त्र्या च
 विपच्या उपमिन्वानोऽयं कवि आदिदकवे सीतावर्णन स्मारयति ।

चतुर्थसर्गे तिलकषष्टिपूर्त्युत्सववर्णनप्रसङ्गे सन्निवेशिता
 उत्प्रेक्षा कवयितु भावनावैचित्र्य प्रकटीकुर्वन्ति । भारतावनि
 किलात्मन पुत्रस्योत्सवे दिविषद आह्वातुं धूलीमिषेणोर्ध्व गच्छति—

उत्सवागतजनौघसमुत्था धूलिपालिरसमा समभावि ।
 हृतये दिविषदा भरतोर्वी प्रस्थितेव निजपुत्रमहोत्का ॥ 4-45

स्वर्णवर्णाकिता किलात्युछिता ध्वजमाला देवाह्वानपत्रिका-
 पक्तिरिव ददृशे । चित्राणि च किल पटमण्डपानि भूतलस्पृशा तेषा
 उपवेशनार्थ आस्तृतानि कुथानीव रेजिरे ।

“लोकमान्यचरितामृतगाथा स्वर्णवर्णस्त्रिचिताध्वजमाला ।
 उच्छ्रिता गृहशिखासु सुराणा हूतिपत्रनिवहा इव रेजु ॥ 4-6
 नाकिना धरणिमस्पृशता तच्छ्रीक्षणेक्षणकुतूहलभाजाम् ।
 आस्तरा विरचिता इव रेजुः कायमाननिवहा पुरमध्ये ॥” 4-7

संस्कृतभाषासम्बद्धा भावाविष्करणरीति यथा सर्वास्वपि प्रान्तीयभाषासु समनुप्रवेष्टा दृश्यते तथा तत्तत्प्रान्तीयभाषाविशेषाणां संस्कृतेऽपि प्रवेशः स्वाभाविक एव । अत एव चात्र काव्ये नैकं तु स्थानेषु आन्ध्रभाषातुल्या प्रयोगा दृश्यन्ते । माण्टेगु मन्त्रिणा प्रतिज्ञातं किल स्वपालनं 'घृतकोशातकीसमम्' (నేటిబీరకాయ వంటిది) यत्र घृतस्य न गन्धोऽपि । (8-46) आग्लहैन्दवसोदर्य-ज्योतिष च (వారిమధ్య స్నేహముకలుగునని చెప్పిన జ్యోతిషము) व्यर्थतामगमन् । अर्थात् तयोर्मध्ये सौहार्दं सम्पद्येतेति भाविसूचन (Prophecy) व्यर्थमभूत् । (9-2) एव दयादाक्षिण्ये (9-20), महानाडम्बर इत्यर्थे 'महादृढास' (19-34) इत्यादयः आन्ध्रभाषायामेव पुरुरूपचारा प्रयोगाः । कानिचिच्च तत्र तत्र प्रयुक्तानि आलापदानि सूचयन्ति यत् कविवरोऽयं अभिप्रेति 'संस्कृतभाषया न केवलं दानं एव, आदानेऽपि सन्नद्धया भवितव्यं येन अविच्छिन्ना अक्षय्या च तस्या पदसमृद्धिर्भवेत्' इति ।

“मनसाप्यनुमातुमक्षमैर्विभवैस्सेयमनुत्तमा पुरी ।

सकलाऽत्र कलाभिसन्विता विधिना न्यायकला विनैककाम् ॥”

5-16

इत्यादिना मनसाऽयं चिन्त्यवैभवाया लण्डननगर्या न्यायमाल-राहित्यं वर्णयन्नयं कविः ध्वनयतीति तस्या लङ्कापुर्णमासम् ।

तत्र तत्र भट्टबाण (8-51) श्रीहर्ष (17-1) भट्टमुरारि (19-36) कालिदासादीनां कृतीनां छायामनुसरन् कवितल्लजोऽयं लोकमान्य-निर्याणवर्णनावसरे—

‘‘तस्य तेन विलापेन दुद्रुवुः कठिनाः शिलाः ।

व्यवाशीर्यन्त वज्राणि सर्वमासीद्विचेतनम् ॥

सर्वे भावा रसास्मर्वे करुणारससागरे ।

नामरूपे विहायास्त गता निरवशेषतः ॥’’ 18-34, 36

इत्यादि च विलिखन् ‘अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्’ ‘एको रस करुण एव’ इत्यादीनि भवभूतेर्वचांसि स्मारयति ।

तदेवविधरसभावपरिप्लुते नैकालङ्कारपरिष्कृते सर्वतः देश-
भक्तिसमुद्बोधकेऽस्मिन् काव्ये एकोनविंशत्सर्गं मुकुटायते । त्रिस-
प्तति श्लोकात्मके लोकमान्यमहिमानुवर्णनरूपेऽस्मिन् सर्गे एकैकोऽपि
श्लोक कवे अपूर्वा कवितानैपुर्णी पकटयति ।

अयमेक एव सर्ग कवेरस्य महाकविता सम्पादयितुमीष्टे इति
नात्र सशीतिलेशोऽपि ।

तदेव लोकविदितैः विदितलोकैश्च श्री सूर्यनारायणशास्त्रिभिः
सन्दृढं तत्तनयेन चास्मन्मित्रवरेण श्री वासा सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा
सम्पादित पूर्वन्ध ‘नव्यायतेऽसौ मुहुरीक्षितोऽपि’ ।

इति शम् ।

इत्थं,

हैदराबाद् }
21-6-1971 }

डा. पुल्लेल श्रीरामचन्द्रः,

रीडर्- सस्कृतविभाग ,

उस्मानियाविश्वविद्यालय ।

Vidwan **Kamala Nivas,**
Vasa Kṛṣṇnamurti, B.A ,B ED. **Srikakulam (A.P)**

A BRIEF LIFE-SKETCH OF THE AUTHOR

Kavi Sirobbhushana

SRI VASA SURYANARAYANA SASTRI.

I feel it my singular good fortune to be the eldest son of Kavisirobbhushana Late Sri Vasa Suryanarayana Sastri, author of this Samskrit Kavyam 'Sri Lokamanya Charitham' (the Biography of Sri Lokamanya Bala Gangadhar Thilak) As publisher of the Kavyam, I furnish a brief account of his life and activities.

The author was born of humble but pious parents Venkataramiah and Venkamamba in November 1882 in a small village in Srikakulam Dt (A P. He was their eldest son and after his early education in his village, he joined the Vedasaamajam Samskrit Pathasala at Salur. There Kavyakantha Vasishta Ganapathi Sastri was his chum Once, on a lunar eclipse day they both had taken a pious vow on the banks of river vegavathi to dedicate their lives to Sanskrit so as to become poets in it and to prove that it is a language full of life and vigour The famous

Ganapathi Sastri glorified his name as the author of many Sanskrit poetical works. The author of this Kavyam had to give up his studies at the age of eighteen to shoulder the family burden. Still, he studied Sanskrit Kavyams and Valmiki Ramayanam intensively.

Sometimes after, he shifted his family to Lakshminarasupeta, a village in Srikakulam District and started there a Sanskrit Pathasala. Later, he joined as a Telugu Pandit in the then Rajah's college, Parlakimedi, a turning point in his life.

There, he and late Dr. G. V. Sithapathi Panthulu studied under late Rao Sahib G. V. Ramamurti Panthulu. Thereby he imbibed the habit of a critical study and the art of logical argument.

The first step in social reform began with the request of Mr. P. Swamy Babu, a prominent landlord of Narasannapeta to revive 'Upanayana Samskaram' in his Kalinga Vaisya community. For this he prepared a book 'Puranika Prayoga Paddhati' on Sastric lines. He took an active part in the Modern Telugu Movement of G. V. Ramamurti Pantulu by contributing articles and writing verses in Telugu.

This author was a deep Samskrit Scholar who always tried to wade with the time-spirit seeking sanction of Hindu scriptures. He favoured the removal of untouchability launched by Mahatma Gandhi. Those who heard him felt that a scholar of his type was needed to remove the traditional evils in society.

As for charaka' favoured by Mahatma Gandhi he attached sanctity to it by composing 'Mathrupuja' in Samskrit incorporating a form of Charaka Vratam.

Prescribing some 'Prayaschitham', he tackled the problem of reconversion into Hinduism of those that took the other religions. He also advocated the remarriage of child widows with Sastric sanction.

On behalf of the bill put forth by Sri Haravilasa Sarada advocating post-puberty marriages, this author addressed several gatherings in Andhra area. The elite felt that he was well versed with the Dharma Sastras and interpreted them as sanctioning all modern progressive movements in social reform. Later, he spent sometime in Calcutta and convinced most of the orthodox pandits and won them to his side. He had an invitation from the 'Age of consent committee to go to Simla to substantiate his views before the committee.

His enthusiasm and earnestness in the Cause attracted the attention of the present president of the Indian Republic. His excellency Sri V. V. Giri and his revered father, late lamented Sri V. V. Jogiah pantulu, then a member of the central legislature. They both took this author to Simla when the bill was on the anvil of the legislature. There, he pleaded in support of the bill and had the satisfaction of seeing the bill passing into an Act.

In the agitation of Andhra against the amalgamation of Parlakimedi into Orissa he wrote some emotional verses in Telugu about the stand of Andhras in Parlakimedi. Prior to its amalgamation, he left Parlakimedi and after spending two years in a village, he shifted to Rajahmundry and stayed there for four years.

His stay in Rajahmundry marked the beginning of his career as a Samskrit poet. For the 'Shashti-poorthi Mahotsavam' of Mahamahopadhyaya Tata Subbaraya Sastri he composed a Samskrit Kavyam 'Guru Dakshina' to pay homage to his Guru in Dharmasastra. The celebrations committee published it in Davanagari script applauding it as a piece of fine poetry.

He next went to Madras and lived there for four years. On the sad demise of

Sri K. Nageswararao Pantulu he composed a Samskrit Kavyam, a life-sketch of the great Andhra leader. It was published in Devanagari script. Scholars opined that it was a record of the spontaneous outburst of feeling and an embodiment of deep emotion full of soft gliding verse and deep sentiment couched in choice expression

He then composed devotional verses in Samskrit 'Kapaleeswara Vibhuthi' on the famous Lord Kapaleeswara in Mylapore, Madras. In the foreword Dewan Bahadur K S Ramaswami Sastri remarked that "the very refrain 'Swamin ! Chandrakalavathamsa ! Bhagavan , Sambho ! Kapaleeswara !' has a charming and hunting melody. Every 'verse springs from a new and lively fancy which is worked out with much artistic skill which sets off natural touches " Dr. B Pattabhi Sitharamayya Pantulu, the then Governor of Madhya Pradesh highly appreciated the easy flow and charm of the verses and suggested the rendering of each sloka into Telugu poetry. The author did this in the second edition with the same ease and charm.

After a stay of four years in Madras he returned to Rajahmundry to live with his second son There, in the Ramakrishna Seva Samithi he used to give discourses on the Upanishads and

Geetha. In 1942, when he passed the age of sixty, he and my mother came to live with me in Sriakulam. In 1943, Mr. P Swamy Babu of Narasannapeta requested him to live in his place, Narasannapeta allotting him a decent house and some land. The old couple enjoyed this benevolence for eighteen years. During this period he used to deliver lectures on philosophical topics and on 'Ramavatharathathvam' in several places. He was partly responsible for the starting of the Upanishanmandiram in Sriakulam where he often gave lectures on different topics.

The author led a peaceful retired life in Narasannapeta and spent this time in literary work. He composed in Sanskrit verse 'Kodandarama Mahatmyam' and then devotional verses 'Srinivasa Vibhuthi'.

In 1949, his was the only contribution in Sanskrit verse to the 'Nehru Abhinandan Granth'. The committee awarded him an honorarium expressing its appreciation.

In his old age the author went to Banaras with his family. Scholars there heard his 'Kapaleeswara Vibhuthi'. The top-most among them Mr. Subrahmanya Sastri, chief professor of Purvamimamsa was so much enamoured that he

VII

translated each sloka in Hindi prose and presented it to the author

Later, in 1956, at the request of Swami Sri Satyananda of Inamadgu he composed 'Tarakeswara Mahatmyam' For 'Sri Gayathri Sathrayaga held in Bombay he composed 'Gayathri Stuthi Ratnamala', published in the huge volume 'Oudoechya Jyothi'

He also started on a pilgrimage to Rameswaram There, he extolled 'Sri Ramalingeswara' in Samskrit verse and composed 'Sankaramala'. It was highly appreciated by the then Governor of Kerala Dr B. Ramakrishnarao and Kavisarvabhowmo, Kalaprapurna Sripada Krishnamurti Sastri.

The author attained his 75th year and it was time for the centenary celebrations of Lokamanya Sri Bala Gangadhara Tilak He prepared his master piece, the biography of Lokamanya as a Kavyam in Samskrit but the celebrations committee couldnot published it on the plea of late submission.

In March, 1961, my mother became sick, Then, both my parents came to live in Sriakulam with me. She felt that they did not go to Srisilam. To make amends, the author composed 'Sri Saile Mallikarjuna Suprabhatham.' He also

VIII

wrote verses on Viswakavi Tagore and on Pandit Motilal Nehru on the occasions of their centenary celebrations. His verses on Tagore were published in Bhaithiya Vidya Bhavan Journal, July 1962.

The author prepared an essay in Telugu on 'Ramavathathathvam and Ramarajyam' where in he traced logically that Mahatma Gandhi followed the foot-prints of Sri Rama. For this essay he won the first prize and was awarded Rs. 116/- in the temple of Sri Varahanarasimha Swamy Varu at Simhachalam by the then Minister for Religious Endowments A P) Srs Kalluri Chandra Mouli in August, 1961

By that time the author was also sick but my mother's pious desire to pass away before him was fulfilled on 13th August, 1961. Till the last day, the author was moving about and on the pious day Ekadasa in the dark fortnight of Karthikam (2nd December, 1961) he breathed his last. They left behind them three sons and three daughters and a number of grand children and their children

To Summarise his career, up to the age of fifty he took part in all progressive social reforms with Sastriac support. After that, he was busy as a poet. His poetry dealt with either

Hero-worship or worsnip of the lord.

Starting with the study of Vālmiki Rāmayanam he closed his career with his essay on 'Rāmavathaiathavam'. He started his Sanskrit poetry with 'Gurudakshina' and closed it with 'Srisaila Mallikarjuna Suprabhatham'. He won the title of 'Kavisirobhushana' and fulfilled his vow.

Now, coming to the publication side, this Sanskrit Kavyam is the biography of Sri Lokamanya, a great Sanskrit scholar, the expounder of the hidden secrets of Bhagavadgītha. The author availed the centenary celebrations and to sanctify the name and fame of Lokhamanya he composed it in the celestial language, Sanskrit. It is a homage paid on behalf of Andhras to an outstanding personality in the History of Independent India and the foremost leader of the freedom struggle whose slogan was 'Swaraaj is my birth-right, Somehow, the book remained unpublished

This year, on my application, the Andhra Pradesh Sahitya Akademi granted Rupees Five hundred. With grateful thanks to the Akademi I launched on this publication

With Pranamams, I offer my humblest thanks to our beloved Rashtrapathi, His Ex-

cellency Sri Sri Sri V. V Giri for the gracious permission to mention a reference in the life-sketch.

I now breath a sigh of relief that I could discharge my filial duty, though long overdue, in which my youngest brother Sri Vasa Subrahmanya Sastri, Lecturer in Telugu, A M A L College, Anakapalli had his share in editing and supplying faotnotes where necessary. I deem it a happy augury to publish the book on Ekadasī in the month of Margasirsham as the author passed away on Ekadasī in the dark fortnight of Karthikam and as the auspicious month of Margasirsham is Lord Sri Krishna himself

Srikakulam |
24-12-1970 |

VASA KRISHNAMURTY
Publisher.

“ श्री लोकमान्यचरितम् ”

अथ प्रथमः सर्गः ।

- इलो ॥ अस्ति कश्चिन्महाराष्ट्रनामा जनपदो महान् ।
 ऊर्जस्वी दक्षिणो बाहुर्भास्त्या भूरिभास्वर ॥ १
- नदीमातृकया सस्यसम्पदा तुष्टिपुष्टिकृत् ।
 फलपुष्पोपगैर्वृक्षैस्समन्तादुपशोभित ॥ २
- वीरलक्ष्मीविहरणकल्याणारामवाटिका ।
 वाणिलीलावतरणदिव्यसोपानपद्धतिः ॥ ३
- पूना नाम पुरी यस्य माणिक्यमकुटायते ।
 यत्र सन्निहिता देवी भवानी भक्तवत्सला ॥ ४
- ओजस्तेजो धृति दाक्ष्य यश प्राभवसम्पदम् ।
 विद्या बुद्धि श्रिय दीप्ता सर्वलोकमहत्तया ॥ ५
- दिशन्ती निजपादाब्जभक्तानामधिकाधिकम् ।
 तस्मिन् जनपदे जज्ञे शिवतातिश्शिवाशभूः ॥ ६

- श्लो ॥ शिवाजिमर्तृभूशत्रुसमुच्चाटनमान्त्रिक ।
अद्वितीयमहाशूरो जितकाशी गुणोज्ज्वल ॥ ७
- बालाजिविश्वनाथायौ तथाविधगुणोज्ज्वलौ ।
तैस्त्रिभिभरिती भूमिर्वीरसूरिति विश्रुता ॥ ८
- महाराष्ट्ररमारत्नरशनादाममध्यगम् ।
महारत्नमिवाभाति पावन परमाद्भुतम् ॥ ९
- पुर रत्नगिरिर्नाम महापुरुषजन्मभूः ।
तदिदं पुरमध्यास्ते ब्रह्मवशोऽतिपावन ॥ १०
- पञ्चद्राविडभूदेवशाखासु प्रथितो महान् ।
श्रीचित्पावनविख्यात तिलकाख्यानलाञ्छन ॥ ११
- अत्र सज्जिरे धीरा महोदारा महाशया ।
चारित्रव्यपदेशाद्द्या जगत्कल्याणकामना ॥ १२
- तेषां महत्तरो जज्ञे वशकर्ताऽनघश्शुचिः ।
श्रीलक्ष्मीकेशवो नाम क्षीराब्बाविव कौस्तुभ ॥ १३
- तस्माज्जाताबुभौ पुत्राविन्द्रोपेन्द्राविवाञ्चितौ ।
श्रीरामचन्द्रबल्वन्तकाशीनाथेति विश्रुतौ ॥ १४
- तयोश्च प्रथमाज्जज्ञे गङ्गाधरपदादिम ।
श्रीरामचन्द्रतिलक त्रिशुक्लः कुलदीपक ॥ १५
- गुणैस्तुलितपार्वत्या पार्वत्या गृहमेधिराट् ।
वृत्तिमाध्यापकीम् वव्रे पूता स गुणदोषवित् ॥ १६

- श्लो ॥ तौ दम्पती सुपुत्रार्थं तेषां तप उत्तमम् ।
परमेशानमुद्दिश्य यथा वा ८दितिकश्यपौ ॥ १७
- तयो पुण्यपरीपाकात्पुत्र परपुरञ्जय ।
महेशाशेन सज्जे सर्वलोकोत्तरद्युति ॥ १८
- राक्षसे नाम भव्याब्दे रक्षोवृत्तभयकरे ।
आषाढे कृष्णपक्षस्य पञ्चम्यामिन्दुवासरे ॥ १९
- ग्रहाणां शुभसंस्थानमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ।
महापुरुषचित्तानि दृष्ट्वा हृष्टमना पिता ॥ २०
- गङ्गामिव महादेवो भास्त्या धुस्मृजिताम् ।
धरिष्यति कुमारो ८साविति मत्वा नु दूरदृक् ॥ २१
- बालगङ्गाधराभिख्यामन्वर्थां स चकार हा ।
जातकर्मादिसंस्कारान् यथाकालं यथाविधि ॥ २२
- ✓ चकार रामचन्द्राय तस्य पुत्रस्य हृष्टधी ।
पितृभ्यां सदृशं सर्वैर्लाभ्यमानस्स बालकः ॥ २३
- ✓ श्रीवाणीगिरिजातुल्यसोदरीभिस्समन्वित ।
ववृधे भारतीवृद्धं तैस्तैर्मधुरचेष्टितं ॥ २४
- ✓ महेशाशानुभावेन न किञ्चिदपचेष्टितम् ।
बालभावे ८पि तस्यासीदबालपथवर्त्तिनः ॥ २५
- निजमातुः स्तन्यमुधा भारतीमातुरेव च ।
पपौ युगपदेवा ८सौ द्वैमातुर इवा ८पर ॥ २६

- श्लो ॥ वाल्येऽप्यबालवच्चेष्टा कुर्वन्निचुलिता गुणै ।
पश्यता जनयन् हर्षं ववृधे वृद्धसम्मत ॥ २७
- सुधार्वाति दृशोर्धृत्वा माता पुत्र ररक्ष हा ।
तेन पुत्रेण शुशुभे सर्वलोकशुभार्थिना ॥ २८
- यथाऽदितिर्महाभागा पुरुहूतेन वज्रिणा ।
कुमारेण यथा गौरी प्रद्युम्नेन यथा रमा ॥ २९
- पुरन्ध्रीभिश्शुभास्तस्य कुर्वाणाऽभ्युदयक्रिया ।
सा मुदा दशवर्षाणि लालयन्ती सुत तत ॥ ३०
- भवान्या भवहारिण्या विलिल्ये स्वेष्टदैवते ।
रामचन्द्रो महाधीर धर्मपत्नीवियोगजम् ॥ ३१
- कथमप्युद्वहन् शोकमन्तरेव शमी यथा ।
विस्मारयन् त जननी द्विगुणीकृतलालनै ॥ ३२
- पुत्र सवर्धयन् कञ्चित व्यनैषीत्समय बत ।
उपनीय यथाकाल तनय विनयोज्ज्वलम् ॥ ३३
- तस्याधीतिप्रबोधार्थे विशिष्टैर्मुमुदे गुणै ।
सप्राप्ते षोडशे वर्षे तस्य सयमिना वर ॥ ३४
- सर्वसङ्गान्परित्यज्य मातृहीन च पुत्रकम् ।
पुनरावृत्तिरहिते शिवलोकेऽमहीयत ॥ ३५
- वालोऽप्यबालवद्धीर मात्रा पित्रा वियोजित ।
सर्वात्मना स विद्यासु हृदय निदधे सुधी ॥ ३६

- श्लो ॥ गतजन्मानुबन्धेन देवी भगवती गिराम् ।
उपदेशमिषादस्मिन् चक्रे वसतिमूर्जिताम् ॥ ३७
- ✓ भडित्युत्तरयन् प्रश्नान् वाचैव गणितागमे ।
व्यस्मापयदुपाध्यायान् कक्ष्यासु स कुशाग्रधी ॥ ३८
- ✓ ऋतुपर्णस्य राजर्षेर्गणितागमकौशलम् ।
प्रादर्शयदसावेकस्सर्वविस्मयभाजनम् ॥ ३९
- ✓ उपदिष्टार्थविवृतिरहस्योद्घाटनादिभिः ।
व्यनीयन्तेव गुरव तेनाद्भुतमनीषिणा ॥ ४०
- ✓ स विद्यार्थिदशाकाले गैर्वाण्या विबुधैस्सह ।
मातुर्विलापमुद्विश्य श्लोकान् विरचयन् द्रुतम् ॥ ४१
- ✓ बहुमान प्राथमिक जग्राह परमादृत ।
न केवल स विद्यासु कलासु परिनिष्ठित ॥ ४२
- ✓ सगीतसाहितीपूर्णस्तनाभ्या नि सृता सुधाम् ।
पपौ सम गिरा देव्या प्राग्जन्मोदितवासन ॥ ४३
- गङ्गामप्यतरद्गोभ्या प्लवने धृतकौशल ।
देहशक्ति पुषोषाशु व्यायामे कृतकौतुक ॥ ४४
- गच्छता समयेनासावुत्तार सुधीवर ।
“यल् यल् बी” ति परीक्षां ता, पट्टभद्रो व्यराजत ॥ ४५
- नापठन्न्यायशास्त्राणि परीक्षोत्तीर्णताकृते ।
तन्मूलसूत्रसाराशान् जिज्ञासुरपठत्सुधी ॥ ४६

- श्लो ॥ घीचातुरी समीक्षास्य केचिदध्यापका हृदि ।
 असूया लेभिरे तद्धि किं स्यात्तस्यापचेष्टितम् ॥ ४७
- यावती वैदिकी विद्या यावद्गीर्वाणवाङ्मयम् ।
 यावान्विज्ञानसर्वाभिसारस्त चकमे स्वयम् ॥ ४८
- मृणालसूत्रप्राय च विषय शितया धिया ।
 भित्त्वा सार सङ्ग्रहीतुमल गङ्गाधरस्सुधी ॥ ४९
- वज्रखण्डायिता काश्चित् काश्चिन्मुक्ताफलायिता ।
 सुधाकणायिता काश्चिद्वाचस्तस्य सभाङ्गणे ॥ ५०
- तत्तद्विषयभेदेन तत्तद्रूपाश्चकाशिरे ।
 विद्या समाप्य स सुधीर्गर्हिस्थ्ये धृतकौतुक ॥ ५१
- सत्यभामाभिघा कन्या, पत्नी चक्रे यथाविधि ।
 श्वशुरात्प्रतिजग्राह पुस्तकान्येव दक्षिणाम् ॥ ५२
- सरक्षिणे पितृव्याय गोविन्दाय पितु परम् ।
 आत्मनो दायसर्वस्व ददौ दाक्षिण्यशेवधि ॥ ५३
- कल्याणगुणगुच्छानामेकोन्मीलनमञ्जुलः ।
 बालगङ्गाधरो रेजे शीलचारित्रभूषण ॥ ५४
- तत पर्यटितु देशानारेभे विविधानसौ ।
 भारत्या दुर्दशा पश्यन् दध्यौ निर्विण्णचेतन ॥ ५५
- अहो बत ! महाधीर वैरूप्यमुपपादितम् ।
 सर्वसपन्नभारत्या खण्डान्तरसमागतै ॥ ५६

- श्लो ॥ श्वेतजातिभिरत्यर्थं स्वार्थसपोषणादृतै ।
स्वर्लोकखण्डिकेवासीत् या पुरा मातृभूरियम् ॥ ५७
- क्षीणा हीना कृशोद्विग्ना दीनेव परिदृश्यते ।
विरूपरूपा विषमामवस्थामवलम्बिता ॥ ५८
- स्रवन्तीव कृशा ग्रीष्मे स्मरणीयात्मवैभवा ।
प्रतियोज्यविपञ्चीव दुर्गता सत्वविप्लवात् ॥ ५९
- कथ नाम सुयोज्या स्याद्भारती पुत्रकोटिभि ।
यद्यस्ति चित्तमस्माक स्मरता पूर्ववैभवम् ॥ ६०
- कथ तन्न विदीर्येत शतघा च सहस्रघा ।
विनता मोचिता दास्याद् गरुडेनैकसूनुना ॥ ६१
- अनेककोटिसख्याकानू धिगस्मान्मातृनि स्पृहान् ।
इत्येव प्राक्तनी लक्ष्मी सर्वतोमुखवाहिनीम् ॥ ६२
- स्वातन्त्र्यविरहाहीना स्मारस्मार विषण्णधी ।
स्रवद्बाष्पाम्बुनयन चक्रे निश्चयमात्मनि ॥ ६३
- सर्वशत्त्वा सर्वविधैरुपायैर्धीरसम्मतै ।
मातृदास्यविमोक्षाय यतिष्ये जीवितावधि ॥ ६४
- पतेय पावके घोरे पिबेय विषमुल्बणम् ।
त्यजेयम् भोगभाग्यानि सहेयापत्परपरा ॥ ६५
- अकार्य नास्ति मे किञ्चित् मातुरर्थे त्रिशुद्धिभि ।
येय राजन्वती पूर्व क्षत्रियैर्धर्मपारगै ॥ ६६

श्लो ॥ सेय विजातिभिश्शोच्या दुर्दशा लम्बिता पराम् ।

वीरपत्नी या पुराभूत् वीरसूरपि या पुरा ॥

६७

अनाथा वापि बन्ध्या वा नेय भवितुमर्हति ।

अभारतार्था यदि मे जायेत हृदि कामना ॥

६८

दह्यात्ता तत्क्षण तत्र जाठरो हव्यवाहन ।

पुत्रापसदकौलीन न सहेय च शाश्वतम् ॥

६९

इति सचिन्त्य बहुधा बालगङ्गाधस्सुधी ।

मातृदास्यविमोक्षैकदीक्षाया दीक्षितोभवत् ॥

७०

स बालगङ्गाधरधीरमौलि

स्वमातृभूदास्यविमोचनार्थी ।

ताक्षर्यायमाणो रुरुचे, श्ववृत्तिम्

सुपुष्कलार्थमपि नाचकाक्ष ॥

७१

इति श्रीलोकमान्यचरिते बाल्यं अध्ययन चेति प्रथम सर्ग ।

अथ द्वितीयः सर्गः

श्लो ॥ सनातने धर्मपथे निविष्टा

पुरातनीं भारतभाग्यलक्ष्मीम् ।

विचिन्त्य गाढ मनसा न्यमञ्जत्

विचारवाराविधिगर्भगोले ॥

१

गजाभिपन्ना नलिनीव सेय

पुराभिभूता प्रविनष्टरूपा ।

यतेमहि प्राक्तनसम्पदर्थम्

माभूम पुत्रापसदाश्चिराय ॥

२

अध्यापन पैतृकवृत्तिमादौ

जग्रह केन्द्रीकृतचित्तवृत्ति ।

पराधिकार निजमातृभूमा

वसौ न सेहे तिलकोटि-तिथीर ॥

३

‘आगारुकारि’ त्यभिनन्द्यवृत्ते

स्सख्युस्सुसाह्य समवाप्य घोर ।

अस्थापयत्काञ्चन पाठशालां

प्रभुत्वसाहाय्यनिराकृतीङ्गम् ॥

४

श्लो ॥ स्वातन्त्र्यबीजैरुपगूह्यमानान्
 विद्याविशेषान्निजशिष्यपङ्क्ते ।
 गुरुत्तमौ तावुपदिश्य सम्य
 गादर्शभूतौ सुहृदावभूताम् ॥

अत्रान्तरे स्वीयमतानुयायि
 श्रीकृष्णचिप्लकरुधीरमौलेः ।
 विद्याविवेकादिभिरिद्वकीर्ते
 रलाभि साहाय्यमुदारवृत्ते ॥

पूतानगर्या त इमे सुधीरा
 आग्लेयविद्यानिलय नवीनम् ।
 अस्थापयन् स्थापितचित्तवृत्ता
 स्वातन्त्र्यसपादनयोगमार्गे ॥

एतत्त्रयाणा गुरुसाह्यहेतो
 “आप्टे” च “जोषी” प्रथितानुभावौ ।
 अध्यापको स्वैरमुभ वभूता
 तन्मूलपाठालयसविभागे ॥

ते पाण्डुपुत्रा इव पञ्च धीरा
 प्रज्ञाविशेषेण परार्थवृत्त्या ।
 त्यागेन धैर्येण गुणैश्च तैस्तै
 अन्योन्यसम्योपगता विरेजु ॥

ल्लो ॥ तेनाग्लविद्यानिलयेन साक
 ते 'केसरी' मर्थवती 'मराटाग्' ।
 द्वे पत्रिके निर्भयसद्विचारे
 प्रचारयामासुरुदारवृत्त्या ॥

१०

महाजनोपज्ञतया प्रवृत्ते
 स्वमातृभूदास्यविमोचनार्थे ।
 ते पत्त्रिके सर्वजनानुमोद-
 पात्रे ह्यभूतामचिरेण देशे ॥

११

ज्ञान च विज्ञानकला च धैर्यं
 स्वमातृभूदास्यविमोक्षदीक्षाम् ।
 प्रबोधयन्त्यावुचितैरुपायै
 राग्लेयचित्तेषु भय व्यधत्ताम् ॥

१२

कोल्हापुराधीशितुरार्यवृत्ते
 शिवाजिनाम्नो नृपतेस्तदात्वे ।
 आग्लेय "रीजटु" कृतावमान
 न सेहिरे ते प्रथितानुभावा ॥

१३

प्रचार्य त पत्त्रिकयोरभूवन्
 आगस्विनो न्यायसभास्थले ते ।
 श्रीकृष्णचिप्लकरुराभियोग
 मध्ये पर धाम जगाम देवात् ॥

१४

श्लो ॥ आगारुकारस्तिलकश्च बद्धौ
 कारागृहे तौ त्रिशत दिनानि ।
 न नाम किञ्चिद्व्यथित तयोस्स
 दण्डो व्यतानीत् सुपरार्थवृत्त्यो ॥

‘आप्टे’ च ‘जोषी’ समुपोढभारौ
 विद्यालय प्रागिव पत्त्रिके द्वे ।
 सचालयामासतुरात्मशक्त्या
 तेषा चतुर्णा द्युतिरुज्ज्वलम्भे ॥

गङ्गाधरस्यात्मविभूतिसार
 परार्थवृत्ति सुसहिष्णुता च ।
 आरेभिरे स्तोतुमशेषलोका
 पातस्सतामुत्पतनेन तुल्य ॥

उत्तीर्य कारागृहवासदण्ड
 सभाव्यमानौ स्वजनैरमोघम् ।
 सगत्य तत्पूर्वसखिद्वयेन
 स्वकार्यभार पुनरूह्यतुस्तौ ॥

ततस्त एते महितानुभावा
 ‘डक्कन् सुविद्यासमिति’ महार्थाम् ।
 अस्थापयन् गाढतरप्रवृद्ध-
 तमोपहत्यै भरतप्रजानाम् ॥

श्लो ॥ तया समित्या समवेक्षणीयां
 फर्गसनाख्याविदिता कलानाम् ।
 शाला विशाला सुविशालभावा
 सस्थापयामासुरनर्घशीला ॥

२०

अध्यापकी वृत्तिमुपेत्य तत्र
 यत्किञ्चिदर्थेन सुतृप्तिभाज ।
 आर्षेयविद्याञ्चितरम्यमार्गे
 प्राचालयन् ता प्रथितास्त एते ॥

२१

प्रभुत्वसाहाय्यमपेक्षणीय
 न वेति तेषामुदभूद्विवाद ।
 निषेधवादी तिलकोल्पसख्य
 जहौ निजाध्यापकवृत्तिमात्रम् ॥

२२

परप्रभुत्वाधिकृतिप्रसक्ति
 सवर्धनी भारतदास्यवृत्ते ।
 स मानिना प्राग्रसरो मनीषी
 स्वदेशविद्यानिलये न सेहे ॥

२३

अध्यापकाना सुहृदा समेषा
 दूरीभवन् सोऽयमनर्घतेजा ।
 अन्यत्र विद्यानिलयात्प्रवृत्त्या
 प्रचक्रमे स्वेष्टविधीन्विधातुम् ॥

२४

इलो ॥ स्वसधसस्कारधृताभिलाषात्
 प्राचीनमत्यन्तनव च सर्वम् ।
 प्राक्प्रदिचमोत्थ विरवाङ्मयाब्धि
 भामूलचूड स सुधीर्ममन्थ ॥

सुनिश्चितार्थान् कृतधीर्विवृण्वन्
 हिन्दूमतस्यैव पुरातनत्वम् ।
 मतान्तराणामिदमेव मूल
 मत्रैव सर्वोपरम जगाद ॥

पाश्चात्यसम्मानमपेक्षमाणा
 हिन्दूमतस्यास्य कृताभिमर्शः ।
 जल्पन्तु केचित्सुविमर्शद्वारा
 न ते प्रमाण मतमेतदाद्यम् ॥

रागादिदोषैरभिहन्यमानै
 कलङ्किता कश्चिदिय मतश्री ।
 सस्कृत्य शास्त्रीयपथेन सम्यक्
 पुरोभिगन्तु सहसा यतिष्ये ॥

इत्यन्ततो निश्चितचित्तवृत्ति
 चक्रे विवाह रजस परस्तात् ।
 स्वकन्यकाया विधिदृष्टमार्गं
 श्रुतिस्मृतीनां स रहस्यवेदी ॥

श्लो ॥ अस्पृश्यतादोषकमपङ्क
 प्रक्षालयामास स दूरदर्शी ।
 लोकद्वयीक्षेमविधानदक्षान्
 प्रमाणयन् शास्त्रविशालभावान् ॥

३०

स ज्यौतिष शास्त्रमगाधसार
 मङ्गलरुपाङ्गस्सह वेदराशिम् ।
 सम्मथ्य चग्राह च तद्विशेषान्
 प्राचीकशत्तेषु जरातनत्वम् ॥

३१

आगारुकारस्तिलकाशयाना
 प्रतीपमार्गेण 'सुधारिका' रव्याम् ।
 सुपत्रिका नव्यतरा प्रचाल्य
 तैस्तैर्विशेषैर्बिभिदे स तेन ॥

३२

आगारुकारप्रधिया विसृष्टाम्
 ता 'केसरी' सुप्रचुरा 'मराटाम्' ।
 स निर्वहन् नव्यतरैर्हि मार्गे
 बहूपचक्रे भरतप्रजानाम् ॥

३३

न्यायप्रबोधाय सुसूक्ष्ममार्गे
 अस्यापयत्काञ्चन पाठशालाम् ।
 उपादिशत्प्राञ्चितया तया-सौ
 प्राचीनशास्त्रीयरहोविशेषान् ॥

३४

इलो ॥ आयु प्रवाहे स तुषारमेक
 वृथा न निन्ये कृतिना पुरोग ।
 स्वमातृभूदुर्भरदास्यबन्ध-
 विमोक्षसत्राध्वरदीक्षितात्मा ॥

‘बापट्टु’ नाम्नो निजमित्रमाले-
 बरोडराज्येऽधिकृतस्य दैवात् ।
 मुष्ठाभियोगे पतितस्य साह्य
 कृत्वा विजिग्यै प्रथितात्मशक्ति ॥

आप्तु मित्रस्य विधेयकृत्य
 विधाय सद्भिः परिगीयमान ।
 न्यायप्रबन्धे प्रथितात्मशक्ति
 न्यराजतादित्य इवांशुमाली ॥

नौरोजिमुख्ये निजदेशनाथै
 सस्थापिते भारतभाग्यकन्दे ।
 जातीयसघे स्वपद वितेने
 कथं स तादृक्पदवी बिजङ्घात् ॥

द्वित्राब्दमध्ये विधृतप्रतिष्ठ
 स दक्षिणे भारतभूविभागे ।
 जातीयसघीयप्रधानकार्यं
 दर्शित्वमासाद्य पर विरेजे ॥

इलो ॥ मुम्बाप्रदेशीयसभा समग्रा
 मापञ्चवर्ष प्रविचाल्य सम्यक् ।
 स राजतन्त्रेषु विशिष्टशक्ति
 प्राचोकशत् विस्मयनीयकृत्य ॥

४०

मुम्बापुरीशासनकृत्सभाया
 सभ्यत्वमासाद्य दश ब्दकालम् ।
 प्रजोपयुक्तानि बहूनि चक्रे
 कार्याणि कार्यान्तरमर्मवेदी ॥

४१

स विश्वविद्यालयसविभागे
 मुम्बापुरीवर्तिनि लब्धवृत्ति ।
 विद्याप्रणालीपरिशोधनाद्यै
 विद्यार्थिलोकस्य बहूपचक्रे ॥

४२

पूनापुरीपालकसभ्यभाव-
 मासाद्य यद्यद्विदधे पुरस्य ।
 क्षेमाय योगाय च तत्प्रजाना
 तद्वर्णन भूरिकथाप्रबन्ध ॥

४३

तदा नु पूनानगरे स्वजाति
 महासभाया प्रविचालितायाम् ।
 स्वसधसस्कारमहासभा च
 कर्तुं समैच्छन् बहवोऽनुबद्धाम् ॥

४४

श्लो ॥ तयोस्समित्योरनुबन्धवृत्ति
न चक्षमेऽसौ बहुदूरदर्शी ।
सत्कार्यदर्शित्वपद विहाय
बहिर्ययौ कृत्यविदग्रयायी ॥

तथापि साहाय्यमनन्यलभ्य
मनन्यभावेन विधाय तस्या ।
पुरेव जातीयमहासभायाः
प्राचीकशन्नैजमुदारभावम् ॥

निर्वीर्यभाव निजमातृभूमेः
निरस्य तेजोधृतिवर्धनाय ।
शिवाजिलोकातिगवीरमौले
महोत्सव कर्तुमसाविषे ॥

श्रीरामकृष्णाद्यवतारमूर्ति
महोत्सबानण्यतिलघ्य भूम्ना ।
श्रीरायगङ्गदुर्गसमाधिमूले
प्रावर्तताद्यो महितोत्सबोऽसौ ॥

‘औरगजेव’ पालनधोरगाधा
शिवाजि लोकोत्तरवीरगाधा ।
सस्मृत्य सस्मृत्य प्रबुद्धचित्ता
प्रजास्समासन् प्रमदोपगूढा ॥

श्लो ॥ तेनीत्सवेनाद्भुतवैभवेन
 प्राचीनतेजोमयबीजपुञ्जा ।
 उद्भिद्य चेतासि तदा प्रजाना
 अङ्कूरिता भारतभक्तिसिक्ता ॥

५०

गणाधिनाथस्य महोत्सव च
 समुद्धार प्रथितप्रभाव ।
 ताभ्या महाभ्या जगति प्रबोधः
 तेजोवृत्तिर्नव्यतया प्रबुद्धा ॥

५१

मारीति रोग प्रचुरस्तदानी
 कुक्षौ प्रजालि निदधेऽतिथोरम् ।
 सोऽय दयालुर्बहुधोपचक्रे
 निजप्रजाना पितृमातृकल्प ॥

५२

गङ्गाधरस्योर्जितसाहसस्य
 दयासुदाक्षिण्यमुधाम्बुराशे ।
 परोपकारप्रवणात्मवृत्ते
 ज्योत्स्नायितासीद्यशसो विभूति ॥

५३

आह्लादयन् सर्वदृदन्तराणि
 राकासुधामुप्रतिमो बभासे ।
 निरस्य चाशानतमो जागत्या
 व्ययोततादित्य इव प्रकामम् ॥

५४

श्लो ॥ परप्रभुत्वासहन तदेक
 विमृश्य गङ्गाधरपूर्णचन्द्रे ।
 कलङ्क इत्येव समाचक्षे
 दोषैकदृक् शत्रुगणोऽप्यमर्षी ॥

‘यण्डि’ स्तथैरष्ट इति प्रतीता
 वाङ्मलेयनाथौ निहतौ नु कैश्चित् ।
 स्वीयप्रतिष्ठापरिरक्षणाय
 दोषोऽयमस्मिन् प्रभुभिर्न्यधायि ॥

स दण्डितोष्ठादशमासकाल
 कार्पण्यदोषेण विनापराधम् ।
 स्वभाव एवैष परार्थवृत्ते
 विपत्समापत्तिरित्यतौऽपि ॥

शर्मण्यदेसीयविपश्चिदग्रणी
 स मोक्षमूलाभिधतत्त्ववेत्ता ।
 ‘हा ! भारताकाशसहस्ररश्मे
 कारागृहावास’ इति प्रखिद्य ॥

‘विक्रोरिया’ तामनुनीय राज्ञी
 तदाज्ञया त तिलकस्य दण्डम् ।
 व्यपोह्य लोकस्य समस्य सोऽय
 लेभे प्रशसामयपूर्णपात्रम् ॥

श्लो ॥ प्रारब्धकार्याणि पुरेव कर्तुं
मुपोढभारे तिलकेऽतिवेलम् ।
पपात तन्मूर्ध्नि दुरन्त-
कार्यघट्टोऽपरो दुर्विधिदुर्विपाकात् ॥

६०

मित्रस्य बाबाभिध राजमौले
विज्ञापनात्तन्मरणान्तकाले ।
कुटुम्बसर्वार्थपरीक्षणार्थं
पत्राधिकार जगृहे य धीर ॥

६१

अनन्तर तस्य तदङ्गनाया
समीहया कञ्चन दत्तपुत्रम् ।
विधाय तत्सर्वकुटुम्बरक्षा
निर्वाहयामास निरीहयाऽसौ ॥

६२

दुर्मन्त्रणैस्सा विधवा तदेतत्
भर्तुं स्वहस्तापितशासनादि
प्रकल्पित तेन दुरीहयेति
महान्नियोग तिलके बबन्ध ॥

६३

तन्मण्डलन्यायपतिस्तदेतत्
विचार्य विज्ञाय च सर्ववृत्तम् ।
ईर्ष्याबिशात्तेन तु भोग्यमेन
कारागृहावासममस्त चित्ते ॥

६४

श्लो ॥ स दोषिताङ्गीकृतिपत्रदानात्
 दण्डो न ते स्यादिति बोधितोऽपि
 न्यायाधिनाथेन स धर्ममानी
 नाङ्गीचकारात्मवधोपम तत् ॥

स दण्डितोऽष्टादशमासकाल
 ऊर्ध्वाभियोग विदधे स घोर ।
 तन्न्यायनाथस्सुविचिन्त्य सम्यक्
 अकुट्टयत् पूर्वकृत नु दण्डम् ॥

आदावसत्यस्य जयस्तदन्ते
 सत्यस्य चेति प्रथिताहि सूक्तिः
 तथोत्तमे न्यायपदे स लब्ध्वा
 जय सुमानिप्रवरो विरेजे ॥

घट्टान् दुरन्तान् नगराज घोर
 शीर्षोपरिष्ठात् पतितान् सहिष्णु ।
 स्वमातृ भूदास्य विमोक्षदीक्षा
 नैवाक्षिपत्तत्फलपारगामी ॥

वङ्गीयराष्ट्रस्य रमा विभज्य
 द्विधाहि 'कर्जन्' प्रभुर्ज्जजुम्भे ।
 शिर प्रहारप्रतिम विभाग
 मेन न सेहे भरतावनीयम् ॥

इलो । एकोन्मुखीभूय प्रतिक्रियार्थं
 सर्वात्मना नैजकटिं बबन्ध
 कालाग्निहालाहलदुर्विषह्य
 प्रजोद्यम भेत्तुमनन्यमार्गा ॥

७०

उन्मत्तभूता प्रभुता प्रकोपात्
 चक्रेतिघोराद्भूत शासनानि ।
 कारानिबद्धा जनतातिवेल
 बह्यव् प्रजा मृत्युमुख प्रविष्टा ॥

७१

‘काल’ नाम वार्ताविहपत्रिकाया
 ‘परजपो’ नाम पतिर्महीयान् ।
 गङ्गाधरस्याप्रतिमानमित्र
 विचार्यते द्रोहितया तदाल्वे ॥

७२

श्रुत्वा तदेतत्तिलकोतिधीर
 गत्वा च मुम्बाख्यपुरी तदानी
 कुर्वन् सुसाह्य निजमित्रमौले
 द्रोहीति कृत्वा प्रभुभिर्निबद्धः ॥

७३

सखापि सन् न्यायपतिर्हि देवर
 स्वार्थाहितो दोषितया तमेनम् ।
 निर्णय कारागृहवासदण्ड
 षड्वत्सरान् क्रूरतथा विदध्यौ ॥

७४

श्लो ॥ मुधाभियोगीय विचारणा सा
 प्रहास आसीत् प्रभुतानुरोधात् ।
 न न्यायलेशो न च युक्तिवाद
 प्रभुत्वपक्षे कलयाऽपि लब्ध ॥

स दूरभूमौ बत माण्डलीये
 कारागृहे धीरवरो निबद्ध ।
 तदेव लोकस्य समस्य पश्चात्
 ससारबन्धस्य बभूव मुक्त्यै ॥

स दण्डमाप्यैवमथो महात्मा
 न चुक्षुभे धीरतरप्रवृत्ति ।
 जञ्झानिलेनापि बिबृद्धिभाजा
 नगाधिराजस्य न किञ्चिदेव ॥

बद्धस्स एव जगदेकमान्य
 लोकस्य सर्वस्य चिरोजितस्य ।
 ससारबन्धस्य विमोक्षणाय
 गीतारहस्य रचयाम्बभूव ॥

श्रीकृष्णगीतोपनिषद्विभूते
 तादृङ्निगूढार्थनिवेदिटीका ।
 अदृष्टपूर्वाऽश्रुतपूर्विका च
 सैवोपमा नान्यतरास्ति तस्या ॥

श्लो ॥ कारागृहावासदुरन्तकाले
 सत्याभिधा स्वस्य सतीमतल्ली ।
 स्वर्गं जगामेति निशम्य वार्तां
 न विव्यथे ब्रह्मविदा वरिष्ठ ॥

८०

दण्ड समग्र त्वनुभूय धीर
 म राहुनिर्मुक्त इवाशुमाली ।
 व्यभ्राजत प्रागिव दीक्षितात्मा
 लोकस्तमीशाशममस्त भूय ॥

८१

अथ विगलितबन्धोऽप्यात्मना स त्रिवार
 परविभुक्तबन्धान् चक्षमे निर्विकारम् ।
 निजजनधृतबन्धान् छेतुमभ्युत्थित्तात्मा
 विगलित सकलेहावृत्तिरध्यात्मदीप ॥

८२

इति श्रीलोकमान्यचरिते जातीयभावना, कारागार
 वासश्चेति द्वितीय सर्ग ॥

—

अथ तृतीयः सर्गः ।

श्लो ॥ प्राचीदिङ्मुखमण्डलोदितमहातेज प्रसारं जगत्
गाढध्वान्तनिराकृतिप्रति भुव वेदत्रयीविग्रहम्
चैतन्यप्रदमयमाण मसकृत् श्रीबालगङ्गाधर
स्तावस्ताव मभिष्टुवन्ति बहुधा भूलोकभाज प्रजा ॥ १

कागारविमुक्तिरस्य जननीगर्भोदयोऽभूत्पुन
षड्वर्षाण्यनुभूय कष्टवितति को नाम जीविष्यति
इत्येव बहुधा विचिन्त्य जगतोलोकातिगात्मप्रभा-
विभ्राज समपूजयत् त्रिकरणैश्श्रीबालगङ्गाधरम् ॥ २

श्रुण्वन् ता स्तुतिभारती श्रुतिसुखा श्रीबालगङ्गाधर
देशक्षेमविधायिकार्यविभवे प्राग्वन्निमग्नान्तर
अस्मिन्नन्तर एव घोरविधया युद्धक्रिया प्रस्तुता
जर्मन्याङ्गलदेशयो रविरता तत्कालरात्रिस्फुरा ॥ ३

इत्थ प्रज्वलति प्रभूतविषमक्रूरान्तरे सङ्गरे
क्षीणक्षीणतया त्रिटोषुविषये निविण्णभाव गते
किं कर्तव्यमिति प्रसन्नहृदयेनोद्दीक्ष्य गङ्गाधर
साह्य कर्तुमियेष भूरिविधया स्वाङ्गलप्रभुत्वश्रिय ॥ ४

श्लो ॥ अर्थे पुष्कलभोज्यवस्तुविभिवैस्साक चमूसहति
निर्व्यूढा जलराशितुल्यविभवा प्रादापयद्भारतात ।
बो द्रोहोति पुरा त्रिवारमभवत्कारागृहस्यातिथि
सोऽय सर्वमहत्तर स्समकरोत्साहाय्यमयत्युत्तमम् ॥ ५

लब्ध्वावाऽपि महत्तराभुपकृति जीवातुमत्यद्भुता
भारत्या विहिता न किञ्चिदपिवाऽस्मार्षीत् त्रिटीषुप्रजा ।
श्रीगङ्गाधरधीरमौलिमपि वा नैवानुमेने त्यक्त
लोके स्वार्थहतात्मना मुपकृतिस्सूते प्रतीप फलम् ॥ ६

जातीयै मितवादिना मधिगताद्वैरुध्यहेतोस्तदा
भिन्ना भारतसत्सभा हि तिलके कारागृहस्याग्नि ।
तामेना बहुधा सुसवटयितु क्षेमाय मातृक्षिते
चक्रे यत्नमनुत्तम महितवीरश्रीबालगङ्गाधर ॥ ७

श्रोमान् गोकुलकोविदो मितसभानाथस्तदानीमभूत्
जातीयोत्तमनायका स्तदनुगैर्भिन्नाशयै विश्लथा ।
सभेदात् भरतावनी बहुमुखी निर्वीर्यभावगते-
त्यन्तर्गढतया विचिन्त्य कथमप्यैक्याय स व्यापृत ॥ ८

सेय भारतभूर्महानदनदीवारान्निधिक्षमाधरै-
र्नानालोहखनित्रजै रतिघनैरारामसस्यादिभि ।
विद्याऽशेषकलाविदात्मतनुभूकोटीभिरत्यूर्जिताऽ-
प्यन्तर्देन्यमुपैति दुर्विधिवशाद्वैदेशिकै र्वस्नुभि ॥ ९

॥ तद्वैत्यप्रतिबन्धिन लघुतरोपाय विधित्सुस्सुधी
तन्वन् सचरण निरन्तरतया ग्रामेषु पल्लीषु च ।
चैतन्य वितरन् प्रजासु जलभृद्गभीरवाग्गुम्भनै
एकीभावमकीलयत् भरतभूखण्डे समग्रस्फुरा ॥ १०

दित्मूनर्थचयान्विहाय धनिकान् दारिद्र्यदामोदरात्
लोकादेव स ताम्रखण्ड मचिरादेवैकमेवाग्रहीत् ।
तेनार्थेन सुसभृतेन विदधे काचालय श्रीपद
दात्रेलानगरे स्वदेशिविभवप्रोत्साहनान्दीमुखम् ॥ ११

कालीघट्टपुरोत्तमे प्रचलिता जातीयससत्तदा
नीरोजि जंगदेकवन्द्यचरित लेभे तदध्यक्षताम् ।
तत्रादुदभूत्स्वराज्यनिनद स्सर्वा दिश स्फोटयन्
तेनेय भरतावनिस्समभवत्प्रोत्तेजितात्मोदया ॥ १२

स्वीया राज्यरमा स्ववस्तुविभवो जातीयविद्येति च
त्रीण्यासन्ननुशासनानि सदसि प्रख्यापितान्यन्तत ।
तेनेमा भरतप्रजा स्समभवन् मोदाब्धिमग्नान्तरा
स्वातन्त्र्य भरताबिकातनुभुवामाकाक्षमाणा द्रुतम् ॥ १३

आगामिन्यथ वत्सरे घटयितु नागाह्वये पत्तने
लालालज्पतिराडधीश्वरतया जातीयभास्वत्सभाम् ।
कृत्वा निर्णयमन्ततो विघटितास्सभ्या प्रदृष्टान्तरा
शसन्तो बहुधानुशासनविधीन् जग्मुर्यथावद्गृहान् ॥ १४

इलो ॥ आग्लप्राभवतेजसा स्मृतिवशादुद्वेजितात्मान्तरा
 तानित्रीण्यनुशासनानि वितथीकर्तुं पुनस्सङ्गता ।
 केचित्सूरतुनाम्नि पत्तनवरे ता भारतीया सभा
 'रास् बीहार'सुधियोऽधिपत्यकलया कर्तुं समारेभिरे ॥ १५

ज्ञात्वा तन्मितवादिना तु चरित श्रीबालगङ्गाधर
 गत्वा स्वीयपरीवृतो न सदसि स्थान स लेभे क्वचित् ।
 सचिन्त्यात्मनि भारतीयसदस प्राडिनर्णयोज्जीवन
 लेखस्तेन च प्रेषितो नहि पद लेभे सभायामहो ! ॥ १६

तेनोदीर्णक्रुधा सभा विघटिता मुष्टिप्रहारादिभि
 बाहाबाह्वि घट्टनैर्लघुतरैर्ग्राम्यप्रलापैर्भृशम् ।
 पादूना च बहुप्रयोगविधया छिन्ना च भिन्ना सभा
 नानादिक्षु पलायन तु विदधे स्वप्राणरक्षातुरा ॥ १७

भग्ने तत्सदसि प्रदीपितरुषा त निन्दितु व्यापृता
 सर्वे ते मितवादिनायकवरा श्रीबालगङ्गाधरम् ।
 'मोतीलाल्' स्वपरान्तरस्थितिविदा मग्रेसरो दूरदृक्
 सङ्गत्येदमुवाच मञ्जुविधिना श्रीबालगङ्गाधरम् ॥ १८

जानाम्यग ! भवत्प्रपत्तिमतुलामस्मिन्महाभारते
 त्याग धैर्यं मनन्यदुर्लभतर धीवैभव वैदुषीम् ।
 तेन त्वा मनुसान्त्वयामि बहुधा तेषा विपक्षात्मना
 दोषाङ्गीकृतिपत्रदानकलया सर्वैकता स्यादिति ॥ १९

श्लो ॥ दत्त्वा तादृशपत्र मार्जवकलाप्रस्निग्धचारित्रभू
 सर्वान् तान् मितवादिनोऽतिवदता नाथाश्च सम्मेलयन् ।
 भारत्या परदास्यमोचनधृता दीक्षा समुत्तेजयन्
 चक्रे सर्वदिगन्तराणि निजसचार प्रपूतान्यसौ ॥ २०

श्रीमद्गोकुल लोकमान्यविदुषो रंक्य भवेद्वा नवे
 त्यातुर्येण विचिन्तयत्सु बहुधा लोकेषु लोकान्तरम् ।
 दुर्देवात्समवाप भव्यचरितो गोपालकृष्णस्सुधी
 वार्ता ता मशृगोत्स बालतिलको वज्राभिघातोपमा ॥ २१

लोकक्षेमविधायिभि स्स्वचरितै विद्याविवेकादिभि
 सौजन्येन महत्तरेण करुणासधूक्षितैश्चेष्टितै
 एको भारतमातृगर्भजनितेष्वशसनीयोदयो
 हा हा । भारतमातर प्रविजहौ सप्रत्यनावृत्तये ॥ २२

इत्थ गाढशुचा विदीर्णहृदय तत्तत्सभाप्राङ्गणे
 चारित्र समुदाजहार तिलको गोपालकृष्णाश्रितम् ।
 श्रुत्वा धैर्यमपोह्य तारमरुदन् वस्त्रै पिधायानन
 सभ्यास्तादृगनुत्तमस्य जनन प्रायेण न स्यादिति ॥ २३

सभिन्नाशयिनावुभावपि पुरा तद्राजकीयाङ्गणे
 निर्याण समपद्यतास्य तिलकस्यात्मारोपणम् ।
 वैरुध्य न गुणे न चापि चरिते न व्यक्तिभावेऽपि वा
 तत्सर्वं महता निजाशयकथा मात्रेण विश्राम्यति ॥ २४

इलो ॥ मुबाराष्ट्रसभा विनिद्रितकथा सचिन्त्य गङ्गाधर
 पूनाया तु समुज्ज्वलेन विधिना चक्रे तदुत्तेजनम् ।
 'होरूलि' त्यपरे 'स्वराज्य'मपरे चक्रुर्महाघोषणाम्
 तस्मिन्नेव सभामुखे तदभवद्देशस्य सबोधनम् । २५

सन्धातु मितवादिनायकवरै 'रानीबसन्ता' भिधा
 'गान्धि' स्त तिलक समेत्य जगत क्षेमार्थिनौ व्यापृतौ ।
 निर्बन्धापगमात्प्रवेशविषये तेषा सभामेलने
 श्रोमानैक्यमुदाजहार तिलकस्तत्सर्वं मङ्गीकृतम् ॥ २६

तत्रासौ भरतस्वराज्यसमितिं सस्थाप्य भव्या दृढा
 भारत्या निजदास्यमोक्षणकृते सुव्यापृतोऽसीत्तथा ।
 यावद्भारतमेदिनी निजपदस्पर्शत्समुत्तेजयन्
 वाग्गुम्भै र्घनगर्जितध्वनिनिभैराशा प्रतिध्वानयन् ॥ २७
 सपाद्यैक्यमुदञ्चितात्मविभव स्वीयान्यपक्षद्वयो
 चक्रे सञ्चलन समस्तजगता भिन्दन प्रगाढ तम ।
 एव गच्छति कालचक्रविसरे श्रीलोकमान्यप्रभो
 षष्टिर्हयिनसन्तति प्रचलिता तैस्तैस्स्वदेशोद्यमै ॥ २८

इति श्रोलोकमान्यचरिते स्वराज्योद्घोषण नाम तृतीयस्सर्ग ॥

गोकुल = Gokhale, ताम्रखण्ड = Copper coin,
 कालीघट्ट = Calcutta, नौरोजि = Dadabhai Nowroji,
 नागाह्वयपत्तनम् = Nagpur, रासबीहारसुधी = Ras Bihari
 Ghosh,
 मोतीलाल् = Motilal Ghosh, आनिबसन्ता = Annie
 Beasant.

अथ चतुर्थः सर्गः ।

श्लो ॥ षष्टिपूर्तिमहितोऽसवलक्ष्मी
संभूतस्य सुषमा तिलकस्य
द्रष्टुमुत्सुकमना जनराजि-
पुण्यपत्तनमुखी प्रचचाल ॥

१

एकमेव सदन जगती त
पुण्यपत्तनवर सममस्त
सर्वतस्समतया विभत्त्वा
तन्महोत्सव समुज्ज्वललक्ष्मी ॥

२

पुञ्जिताकृति दिशामिव चक्र
कौतुकेन मिलिता जनताः सोत्
अद्भुतैकरसताण्डवरङ्गं
भूषिता समभवन्नगरीसा ॥

३

उत्सवागतजनोघसमुत्था
धूलिपालि रसमा समभावि
हूतये दिविषदा भरतोर्वी
प्रस्थितेव निजपुत्रमहोत्का ॥

४

चन्दनादिमरसौ रभिषिक्ता
 धूपिता च परमागरुधूपै
 भूषिता च नवपल्लवमाल्यै
 पुण्यपूस्सुरपुरीव बभासे ॥

५

लोकमान्यचरितामृतगाथा
 स्वर्णवर्णखचिता ध्वजमाला
 सञ्छिता गृहशिखासु सुराणां
 हूतिपत्रनिवहा इव रेजुः ॥

६

नाकिना धरणिमस्पृशता तत्
 श्रीक्षणेक्ष गकृतूहलभाजाम्
 आस्तरा विरचिता इव रेजु
 कायस्नाननिवहा पुरमध्ये ॥

७

आत्मकोटिमयतोरणजालं
 मङ्गलरतितरा प्रविभान्त
 लोकमान्य मनुकर्तुं मिषय
 तोरणं विरुचे पुरलक्ष्मी ॥

८

पूर्णकुम्भयुगली प्रतिरोह
 प्राङ्गणेषु निदधे विभिदृष्टम्
 पाद्यमर्धं मिष दातुममुष्य
 श्रीयशौविभवमङ्गललक्ष्म्या ॥

९

कोमलातिसरसा इव भावा-
 तस्य सर्वविदुषो धृतदेहा
 रेजिरे विगचिता कदलीना
 स्तभराजिविभवा प्रतिगेहम् ॥

१०

अभ्रियन्त बहुधा बहुरूपाः
 शैलकूटसदृशा स्सुविभक्ता
 आतिथेयपरमा, पुरमुख्यै
 तत्तदञ्चितपदार्थाविशेषा ॥

११

वैदिकैरपि विधानकलापै
 लौकिकैरपि विधानविलासे
 सत्वराजसकलासमुदाणं
 तन्महो विरुचे रुचरश्री ॥

१२

सत्रयाग इव सर्वमहीयान्
 उत्सव रसमजनि प्रथमान्.
 राम दृढहितोत्सवलीलाम्
 सन्ततान हृदि सर्वजनानाम् ॥

१३

रत्नभूषितविभूषणजालै
 भव्यपट्टवसनै रतिमूल्यै
 पुष्पमाल्यानिचयै रमुमारात्
 सपुपूज जनता नतशीर्षा ॥

१४

लोकमन्य बिरुदोऽम्य महीयान्
 येन केन विभुना न वितीर्णः
 तच्चरित्रविवशीकृतचित्ता-
 दप्रबुद्ध मुदगाद् बुब्रलोकात् ॥

१५

लक्षरूप्य निचयै र्जनताऽस्मै
 लोकमान्यगुरवे गुरुपूजाम्
 आर्पयत्तमिममर्थमसौ श्री
 मातृ भूमिनिधये विततार ॥

१६

नैतदङ्ग ! जनविस्मयबीज
 जानता चरितमद्भुतमस्य
 आजने निजसुखेप्सितमारात्
 मातृभूहितकृते विजहौ य ॥

१७

सर्वपूततिलकाभिजनाना
 तत्तपोविभवसार सुगन्धि
 गेयमद्भुतरस रचयन्ती
 सञ्जगौ सुमधुर जनराजि ॥

१८

माममात्र्यदसाविति लोक-
 स्वात्मनि प्रमुमुदे समवृत्त्या ।
 सृप्रसादकलिकाऽस्य जनेषु
 व्यनशे हिमरुचेरिव तुल्यम् ॥

१९

कीमलातिसरसा इव भावा
तस्य सर्वविदुषो धृतदेहा
रेजिरे विगचिता कदलोना
स्तभराजिविभवा प्रतिगेहम् ॥

१०

अभ्रियन्त बहुधा बहुरूपाः
गैलकूटसदृशा स्मुविभक्ता
आतिथेयपरमा, पुरमुख्यै
तत्तदञ्चितपदार्थविशेषा ॥

११

वैदिकैरपि विधानकलापै
लौकिकैरपि विधानविलासे
सत्त्वराजसकलासमुदाणं
तन्महो विरुरुचे रुचरश्री ॥

१२

सत्रयाग इव सर्वमहीयान्
उत्सव रसमजनि प्रथमानः
राम दृढहितोत्सवलीनाम्
सन्ततान हृदि सर्वजनानाम् ॥

१३

रत्नभूषितविभूषणजालै
भव्यपट्टवसनै रतिमूल्यै
पुष्पमाल्यानिचयै रमुमारात्
सपुपुज जनता नतशीर्षा ॥

१४

लोकम न्य विरुदोऽभ्य महीयान्
 येन केन विभुना न त्रितीर्णः
 तच्चरित्रविवशीकृतचित्ता-
 दश्रवुद्ध मुदगादू बुधलोकात् ॥

१५

लक्षरूप्य निचयै र्जनताऽस्मै
 लोकमान्यगुरवे गुरुपूजाम्
 आर्पयत्तमिम मर्थमसौ श्री
 मातृ भूमिनिधये विततार ॥

१६

नैतदङ्ग ! जनविस्मयबेज
 जानता चरितमद्भुतमस्य
 आजने निजसुखेप्सितमारात्
 मातृभूहितकृते विजहौ य ॥

१७

सर्वपूततिलकाभिजनाना
 तत्तयोविभवसार सुगन्धि
 गेयमद्भुतरस रचयन्ती
 सञ्जगौ सुमधुर जनराजि ॥

१८

माममान्यदसाविति लोक.
 स्वात्मनि प्रमुमुदे समवृत्त्या ।
 सुप्रसादकलिकाऽस्य जनेषु
 व्यानशे हिमरुचेरिव तुल्यम् ॥

१९

अश्रुतदृष्टचरा ता
मुत्सवलक्ष्मी विलोक्य जनराजि ।
भव्यामभूतपूर्वा
प्रीतिकलामाप विस्मयस्मेरा ॥

२०

भारद्वाजमुनीश्वरेण विहिता मातिथ्यपूर्णक्रियां
सैन्याना भरनस्य सर्वसहृता स्सौभ्रात्रवारानिधे
अम्मार्षी जजनता प्रमोदविवशा श्रीषष्टिपूत्युत्सवे
पौरै ऋण्यपुरीनिवाससुभगै स्पन्तापिता सव्रथा ॥

२१

या लक्ष्मी रिन्द्रभवनै या लक्ष्मी क्षीरसागरे
तस्या गुणनिष्ठा सेय, महश्रीरित्यमन्यत ॥

२२

नाकाधिपत्ये शक्रम्य या या ग्रामन् शुभाशिष
तास्ता स्समुदिता स्सन्तु तिलकस्यैतदुत्सवे ।

२३

इतीरयन्तो बहुधा, गायन्तस्तत्कथाभरी
प्रजा प्रदृष्टमनस प्रतिजग्मुयथागतम् ॥

२४

इति श्रीलोकमान्यचरिते षष्टिपूर्ति महोत्सव वर्णन
नाम चतुर्थस्सर्ग ॥

पुण्यपत्तनम् = pooda.

अथ पञ्चमस्सर्गः

अलोकसामान्यमहोत्सवेक्षण-

प्रभूनमात्सर्यवशीकृतान्तरै ।

मुधाभियोगास्तिलके महात्मनि

त्रिटीपुर्वै मृगयाबभूविरे ॥

१

प्रभुत्वदोषकविमर्शनोत्सुका

कृता प्रसङ्गा हि सभामुखेष्विति ।

बोप समारोप्य मुधा त्रिटीषुभि.

सेवयूरिटी' दानुमसौ न्यबध्यत ॥

२

तदुत्तरे न्यायपदे महामति

निर्दोषिता मात्मगता निरूपयन् ।

पूर्वोक्तदण्डाभिसराद्विमोचित

पर विरेजे निजतेजसाञ्चित ॥

३

अथ लक्ष्मणनाम्नि पत्तने

प्रचलज्जातिमहासभाङ्गणम् ।

तिलके विशति प्रशुश्रुवे

ध्वनिरिन्दोरुदयादिवाम्बुधौ ॥

४

सममेव शिरोभिरानतै
स्तमवन्दन्त समे सभासद ।
निजपक्षविपक्षभेददृ-
क्पथदूरे स महान् व्यराजत ।

५

मित्वादिभिरेव नैकत
समयोज्यन्त नु मुस्लिमैरपि ।
श्रुतिवादिसभासदस्तदा
तिलकस्य प्रतिबोध वैभवात् ॥

६

हृदि सर्वसमैक्यभावना
भरताम्बा तनुज्जात सन्तते ।
समवेक्ष्य निजेप्सितोदय
करसस्थ स सुधीरमन्यत ॥

७

दिविषत्तटिनोतरङ्गव-
त्पटुगम्भीरनिजोक्ति गुफनै ।
जगती भखिला स पावयन्
विचचार प्रथमानवंभव ॥

८

सकलानुमतेन वर्त्मना
स गुरुन्यायविधा प्रणालिकाम् ।
विरचय्य तया सुहृद्दूत
स पुर गन्तु मिशेष लण्डनम् ॥

९

उपवर्ण्य तदागमौद्यम
निषिषेधु प्रभवोऽग्नजा भिया ।
भरतावनिपालनोदितान्
सहि दोषान् समुदाहरेदिति ॥

२०

तिलकै सति बन्धवेश्मगे
प्रभुविद्रोहितया तमःतत ।
प्रचचार षिरोलु' राग्लज.
बहुधाग्लावर्निपात्रकामुखे ॥

११

असहस्तदसत्यकल्पना
मभियोग विदधे स धीरधी ।
नगरोत्तमलण्डनस्थित-
प्रथितन्यायमहासभामुखे ॥

१२

निजराज्यरमाविनाकृत
प्रभुभिर्गन्तुमथान्वमन्यत ।
नगरीमभियोगहेतुना
कथमप्यात्तभयै स्स लण्डनम् ॥

१३

नगरीमथ गन्तुमुत्सुक
कृतसन्नाहभरोऽब्धिवर्त्मना ।
निजस्त्वबलैकसाधन.
प्रययौ तामथ वीक्ष्य विस्मितः ॥

१४

अतिशय्य पुरी बिडौजस
नगरोय खलु भाति सम्पदा ।
अपरेयमजेन भोगभू
विहिता मध्यमलोकवासिनाम् ॥

१५

मनसाप्यनुमातु मक्षमै
विभवै स्सयमनुत्तमा पुरी ।
सकलाऽत्र कलाऽभिसन्धिता
विधिना न्यायकला विनैककाम् ॥

१६

स जगर्ज निजाभियौगिकान्
विपयान् न्याय्यमुदाहरन् सुधी ।
उपश्रुत्य तदीयवाग्भरी
अभवन्न्यायसभा विचित्रिता ॥

१७

मनसाऽस्थ विदोषिता स्वय
प्रतिबुद्ध्यापि च तत्सर्भाधिपा ।
स्वजनोजितपक्षपातिनः
न ददुर्न्यायि मधर्मबुद्धय ॥

१८

अथ तत्र चिर वसन् सुधी
निखिलान् कामिकपक्षनायकान् ।
भरतावनिपक्षपातिनो
बिदधे नैज वच कथामृतैः ॥

१९

इतो । निजजातिसभानियोजिता
 कतिमेत् भारतजत्यपासनाः ।
 विनथ बहुधा वितन्वते
 द्रविण प्रेषितमत्र लण्डने ॥

२०

अवधर्य स तान् गुरुद्रुह
 भर्तोर्व्या स्तदिदं निन्देद्वन् ।
 धनमाह्यं नराकृति निज
 प्रजया ब्रूणमकारयत्सुधीः ॥

२१

अथ तस्य वचस्मुधाभरै
 निजमातृक्षितिदार्गमितैः ।
 निमित्तैरीप सतरसभृतै
 स्सकल धन्योऽहमही निरुनरा ॥

२२

‘माटेगुना’ ग्वत्तनिवाग्रणिना समेत्य
 वाग्वन्धनः प्रभुक्रुतः वषट्थ्य तत्र ।
 दध्मौ स शख भाजतात्मविभूतिरागल
 राजन्यमुख्यनगरे नगगालधीर ॥

२३

‘नायटु’ नाम समिते स्सविधेनु साक्ष्य
 तद्भारतीयपरिपालनलोषदर्शि ।
 तास्मिन् दद-प्रबिकल चिकलान्तरङ्गा
 मभ्या न किञ्चिदर्पि वक्तुनलबभूवु ॥

२४

श्लो॥ 'प्यारिस्सु' नामनगरीसमवेतसन्धि
 दीव्यत्सभां समधिगम्य तु हैन्दवानाम् ।
 पक्षं निवेदयितु मुत्सुकमेन माहो !
 भोता न्यवर्तयदलं प्रभुता निषिध्य ॥

२५

काञ्चिद्विलिख्य रुचिरार्थगभीरभावां
 सत्पत्रिकां भरतकण्ठनिवेदयित्रीम् ।
 संप्रेष्य सन्धिसमितिप्रवरान् स चक्रे
 सम्मोदविस्मयवशीकृतचित्तवृत्तीन् ।

२६

मूद्रापिते भरतभूपरमार्थवृत्ति-
 संवेदनकपरमैः करपत्रजातैः ।
 लण्डनपुरे बहुमुखं स सुधीः प्रचारं
 चक्रे निरुत्तरतया प्रथितात्मशक्तिः ॥

२८

तद्भारतावनिभुवां निजराज्यलक्ष्मीः
 सर्वात्मना विधिसमर्पितजन्मसत्ता ।
 तामन्यहस्तपतितां न चिरं क्षमन्ते
 विज्ञायता मविकल तरसाङ्गजात्या ॥

२८

युद्धं सुसाध्यमकरो द्भरतप्रजालिः
 तेन ब्रिटीषुजनता जबसाप संख्ये ।
 सेयं स्वराज्यविभवार्पणतर्पणीया
 लोके कृतेप्रतिकृतं विहितोहि घर्मः ॥

२९

- श्लो । केन्द्रीकृतात्मविविधाञ्चितशक्तियोगात्
 अम्मन्मही नहि परेण चिरं नुं भोज्या ।
 इत्थ निवेद्य हृदयगम वाग्विलासै
 लण्डनपुरान्निवृते निजमातृभूमिम् ॥ ३०
- लकाया रामचरितमेकको हनुमानिव
 तिलको भारतख्याति श्रावयामास लण्डने ॥ ३१
- युक्तिप्रत्युक्तिचातुर्यं ज्ञानविज्ञानवैभवम्
 सर्वतोमुखवदुष्य तस्य विज्ञाय धोरताम् ॥ ३२
- विस्मिता स्सस्मिता स्तस्थु पश्चाद्विषयवासिन
 पाशब बलमादाय भेदोपायाश्च गहितान् ॥ ३३
- निर्जिता भारती भूमिरित्यमन्यत सा प्रजा
 ज्ञानविज्ञानसपत्नी मेरुतर्षपशोखि ॥ ३४
- तेषामस्माकमेवास्ति महदेवान्तर स्फुटम्
 प्रत्यूचिरे न केऽप्यस्य तिलकस्य महात्मनः ॥ ३५
- वादोपवादसन्दर्भे समेत्याडलविशारदा.
 अस्मन्न्यायसभामध्ये महाद्यासनससदि ॥ ३६
- गर्जित तेन विहेन प्रतिपक्षभयकरम्
 सर्वभोजायित तेन लण्डननगरसत्तमे ॥ ३७
- न तत्समो बाभ्यधिक कलयाऽप्यत्र दृश्यते
 इति श्रोत्रसुखा वाणी शृण्वन् देशहितकर ॥ ३८

श्लो॥ प्रमाणाय मतिं चक्रे मातृ भूदर्शनोत्सुकः तमागतं समुद्दीक्ष्य लोकमान्य मविक्षतम् ॥	३६
प्रत्युज्जगाम तरसा सकला भारतप्रजा तद्दर्शनसमुत्साहजातहर्षमहोर्मयः ॥	४०
समेपां भारतीयानां न ममु हृदयान्तरे स्वागतेनाभिनन्दनं स्वात्मवत्प्रेमभाजनम् ॥	४१
आत्मराज्यश्रियं दीप्तामन्तिकस्थानभावनम् यदीयं भारती भूमिविवशा नाभविष्यत् ॥	४२
प्राङ्वा तिलकस्तस्या महामान्यवरोऽपि वा सेनालीर्वा सर्वमहान् सर्वतन्त्रवर्तकः ॥	४३
महाचार्यवरोऽपि सोऽभविष्यदसंशयम् सर्वतोमुखवैदुष्य महाशाम्राज्य सस्पदः ॥	४४
नान्तो न चास्ति पर्यन्त स्तस्य कारणजन्मतः कामन्दकेन वुद्धेन शङ्कराचार्यभौलिना ॥	४५
विद्यारणेन मुनिना श्रीशिवाजी महीभुजा यद्यत्सुविहितं कृत्यं भारताभ्युदयायिभिः ॥	४६
तन्तुपुङ्क्तमेकेन तिलकेनेति भण्यताम् इतीग्यन्तो हि जना स्ववेशमानि प्रपेदिरे ॥	४७
इति श्रीलोकमान्यचरिते, लण्डनयात्रा, प्रत्यागमनं चेति पञ्चमः सर्गः ॥	

लक्ष्मणपत्तनम् = Lucknow
मक्ष्मगु = Montagn

शिरोलु = Volanline shirol
जन्मसत्ता = Birth right.

अथ षष्ठः सर्गः ।

आर्या ॥ व्यलिखद्वैदिकनिलयं' काराबद्धः कदाचिदेवासी
ज्योत्स्नामितास्य कीर्तिस्तेन ग्रन्थेन स्वपरखण्डेषु ॥ १

तत्र न्यरूपयद्गाढं प्रामाण्येन च युक्तिभिः
वेदप्रसूतिभवनं नैयं भारतभूरभूत् ॥ २

उत्तरध्रुवपर्यन्तभूमिरित्येव निश्चितम्
उद्वेजिताः प्रजास्तत्र नीहारप्रलयादिभिः ॥ ३

विच्छिन्नसर्वसीमाभ्यामुत्तरध्रुवभूस्त्वितिम्
त्यक्त्वा भूमध्यरेखाया दक्षिणां भुवमास्थिताः ॥ ४

अक्षे चलति यत्किञ्चित् गोलाकारा च भूश्चलेत्
अक्षस्य ऋजुरेखाया मुपरि ध्रुवमण्डलम् ॥ ५

अक्षस्य चलनं किञ्चिद्वलयाकृति दृश्यते
षट्त्रिंशतिसहस्राब्दकालो ह्येकभ्रमेर्भवेत् ॥ ६

चलनस्यातिसूक्ष्मत्वाद् ध्रुवं स्थिरमिवेक्ष्यते
ध्रुवेण भ्रमतान्वक्षं चला रेखा खमध्यगा ॥ ७

मेषादिराशिचक्रस्य चलनं नैव विद्यते
खगोलमध्यरेखाया राशिचक्रस्य संयुतिः ॥ ८

- श्लो । विषुव स्थान मित्युक्त ज्योतिःशास्त्रविशारदै
समरात्र दिव काल विषुवद्विषुव स्मृतम् ॥ ९
- विषुवच्चलतीषच्च सूर्ये तत्र समागते
तद्वत्सरादिश्चलति ऋतुमासायनादिच ॥ १०
- यज्ञयागादिकर्माणि व्यत्यस्यन्ति ततोऽन्यथा
मृगशार्षेति नक्षत्रे विषुवत्पूर्वमावसत् । ११
- रोहिणी कृत्तिका क्रान्त्वा वसत्यद्याश्विनीमुखे
रेवती मचिरादेव विषुवत्सङ्गमिष्यति ॥ १२
- मीनराशगते सूर्ये वसन्त परिदृश्यते
पञ्च भासा अह काल रात्रिकाणोऽपि तादृश ॥ १३
- मासो मास उष काल इति वेदेषु गीयते
उत्तर्ध्रुवभूभागे दृश्यैवकालिको स्थिति । १४
- मृगशीषस्य चाश्विन्या अशीत्यक्षा भवन्त्युत
षट्महस्रवदकानस्स्यादशीत्यक्षाश्च सम्मित ॥ १५
- तत्पूर्वमेव वेदानां स्थितिरित्यनुमीयताम्
त्रिशत्स्त्रमार इत्यादि ऋग्वेदीयसरस्वती ॥ १६
- त्रिशतोह्युषसामन्ते सूर्यस्त्रोदयनादिकन्
दिवसानां च रात्रोणां च वर्तनावर्णनादिकम् ॥ १७
- वृत्रासुरादिगाथानां वर्णनेषु विशिष्टता
तत्तत्प्रकृतिसौन्दर्यवर्णनं परमाद्भुतम् ॥ १८

- श्लो॥' उत्तरध्रुववासित्व वेदाना पूर्वभाविताम्
श्रुती प्रमाणयस्तास्ता बाल्गङ्गाधरस्सुधी ॥ १६
- युक्ती. प्रदर्शयन् भव्या त्रिचिक्काय निरुत्तरम्
निश्चीयते तदेवाद्ध भूगर्भपरिशोधनै ॥ २०
- उपमय्य त्रयी साङ्गा खगोल परिशोध्य च
एव सुविवृत तेन सूक्ष्मशास्त्रार्थदर्शिना ॥ २१
- प्राच्याना सूक्ष्मविज्ञानलक्ष्मी गणितगोचराम्
विज्ञाय विस्मय जम्भु पाश्चात्या यन्त्रदर्शिन ॥ २२
- इत्य वेदेषु साङ्गेषु खगोलादिविशोधनै
वदुषी लोकमान्येन दर्शिता वैदिकालये ॥ २३
- माण्डले' नामविख्याते कारागारमहाश्रमे
षडब्दानि महाधीरस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ २४
- गीताऋस्य मित्येतत्तत्तस्य तपस फलम्
सुधाकलश एवैष गीताक्षीराब्धिसम्भव ॥ २५
- माकि द्विशत सख्याना प्राच्यपाश्चात्यजन्मनाम्
वेदान्ताना परामर्शं यदत्रामानुषी स्कुश ॥ २६
- गीतानाम महाशास्त्र साक्षाद्भगवतेरितम्
सागरादपि गम्भीर विशाल गगनादपि ॥ १७
- अमूल्यभावरत्नाढ्य शान्त्या दान्त्या तरङ्गितम्
सर्वखण्डेषु सर्वत्र स्वनुवादास्सहस्रश ॥ २८

- इलो॥ असंख्यकानि भाष्याणि व्याख्यानादीनि तक्षश
दृश्यन्ते नैव गीताया विवृत हृदय क्वचित् ॥ २९
- भगवच्छङ्कगवार्थं जगदद्भुतशिल्पिना
गीतानाम महानौधद्वार मुद्घाटित पुरा ॥ ३०
- तेन प्रविश्य निलक विदुषा तिलकायितः
सरहस्यपदार्थाना विधायाद्भुतसङ्ग्राम् ॥ ३१
- जगद्विनिर्गामीपु प्रावेशयदुदारधी
क्रयमेतदमूल्याथजात सर्वसुहृद्वरै ॥ ३२
- श्रौतस्मार्तादिकर्माणि निष्काममनुतिष्ठताम्
नश्यन्ति पुण्यपापाणि सञ्चिदान्यखिलान्यपि ॥ ३३
- उत्पत्त्यते मन्त्रान बोध विनष्टे कर्मसञ्चये
तता विद्याविनाशम्याज जीवन्मुक्तिर्निरन्तरा ॥ ३४
- कमला पवृत्तिश्च निवृत्तिर्यासरूपिणी
मुमुक्षुश्च द्विविधौ मार्गौ गीताशाम्त्रे प्रदर्शितौ ॥ ३५
- निष्कामकर्म वा कुर्वन् जीवन्मुक्तस्सदाचरेत्
सन्यासमयवा कुर्वन् भिक्षागात्रेण जीवतु ॥ ३६
- एतावान् विषयस्तुल्यश्चङ्करस्य जगद्गुरो
लोकमान्यस्य चाप्यासीद्विभदस्तु प्रदर्श्यते ॥ ३७
- प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा श्रोकृष्णपरमात्मना
अर्जुनापदिष्टेति विषये भेददर्शिनौ ॥ ३८

- श्लो । निवृत्तिरुपदिष्टेति सिद्धान्तयति शङ्कर
 प्रवृत्तिमार्गं एवाल गोताश पिण्डताशय ॥ ३९
- इतिब्रूते लोकमान्य. प्रमाणैर्युक्तिभि स्फुटम्
 “तयोस्तु कर्म सन्यासात्कर्मयोगो विनिष्यते” ॥ ४०
- “तस्मादसवतस्मतत कार्यं कर्म समाचर”
 “कर्मण्यवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन” ॥ ४१
- “विहितं कुरु कर्म त्व कर्म ज्यायोह्यकर्मण”
 “लोकसग्रमेवापि सपशन् कर्तुमर्हसि” ॥ ४२
- “कर्मणैव हि ससिद्धि म स्थिता जनकादय”
 इत्यादिगीतावाक्यानि प्रमाणीकृत्य निर्भरम् ॥ ४३
- गीतासूदाहृता प्राञ्च प्रवृत्तिमथगाभिन
 विवस्वान् मनुर्दिवाकुर्जनकश्च महीपति ॥ ४४
- तेषा निष्कामकर्मत्व निरूप्य च यथायथम्
 उपदिश्य गथाप्रश्न भिक्षावृत्तेर्निवर्त्य च ॥ ४५
- युद्धे प्रवर्तयामास कौन्तेय भगवान् हरि
 न कृतेनाकृतेनार्थो वर्तएव च कर्मणि ॥ ४६
- इति प्रवृत्तिपरता लौकिकल्याणहेतवे
 उदाज्झार भगवानात्मनोऽपि सविस्तरम् ॥ ४७
- निवृत्तिपरता नाम स्वार्थैवान्ततो भवेत्
 निवृत्तिमुपदिश्यापि शङ्कराचार्यसद्गुरु ॥ ४८

- श्लो॥ प्रवृत्तिपर एवासीद्यावज्जीवमकामन
यदि तादृङ्महात्मानं निष्कर्मपरमा यदि । ४८
- इदं मन्धतमं कृत्स्नं जायेत भुवनं ध्रुवम्
इति गीतारहस्यार्थं युक्तिप्रामाण्यपुष्कलम् ॥ ५०
- व्याचख्यौ लोकमान्यश्रीबालगङ्गाधरस्सुधो
आजीवितान्तमभवत्कर्मयोगप्रवर्तक ॥ ५१
- योगक्षेमविधायोनि कर्माणि जगतोऽनिशम्
कुर्वन्निनाय समयं सर्वथा निस्पृहान्तरः । ५२
- ईदृशं लोकमान्यस्य वैदुष्यमपराजितम्
ईश्वराशसमुद्भूतिमावेदयति सवत ॥ ५३
- मृणालसूत्रं शतधा विभिद्य
तदन्तरं द्रष्टुमपि प्रवीणैः ।
अलोकसामान्यधिया विलासैः
रसौ मनीषी प्रथते जगत्याम् ॥ ५४
- इति श्रीलोकमान्यचरिते वैदिकतिलयनिरूपण
गीतारहस्योन्मीलनं चेति षष्ठः सर्गः ॥

अथ सप्तमस्सर्गः ।

- श्लो॥ श्रीशिवत्रिजिह्वावीरवतसमहितोत्सवान्
कारयन् सर्वतो भूम्ना पुरोभागिभिरीस्तान् ॥ १
- खण्डयन् बहुधा लायान् सञ्चचार महाशय
पूनास्त्रकलक्तादिनगरेष्विदमूचिवान् ॥ २
- उत्सवा स्ममनुष्टेया उत्साहपरिपूर्तये
अत्र जातिमतादीना विवक्षा नोपपद्यते ॥ ३
- दैवान्महाराष्ट्रदेशे राजपुत्रमहाकुले
जातोऽपि श्रीशिवजीशस्सम्मन्यस्सर्वंभारतैः ॥ ४
- माहम्मदाना क्रूरत्व न सेहे परिपालने
न क्वापि जातिविद्वेष प्रादर्शयदुदारधी ॥ ५
- माहम्मदोययुवतिमानीता दण्डनायकै
सम्मन्य प्रषयद्भर्तुरन्तिक तामनिन्दित ॥ ६
- देशकालानुगोधेन यत्कार्यं तेन तत्कृतम्
धैर्यं त्यागो मातृदेशभक्तिमार्तोऽभिमानिता ॥ ७
- कल्याणगुणसम्पत्ति स्तस्मिन्नित्यानपायिनी
द्वेषो वा यदि वाऽसूया नास्ति कस्मिन्मतेऽपि न ॥ ८

- श्लो।' सौहार्द मुस्लिमैरग्यैश्चैकसूत्रनियन्त्रितै
 सर्वथा कर्तुमेवोक्ता भारतीय स्समन्तत ॥ ९
- सर्वान् प्रेम्णाऽनुपश्याम विद्विष्यामो न कञ्चन
 अमूययाऽभिभाषन्ता शिवाजि प्रति विद्विष ॥ १०
- न, तेन तच्चरित्रस्य कलक प्रतिसज्जति
 माले' प्रभुमणेर्वागी सावधानै निगम्यताम् ॥ ११
- आडग्लेयाननुमोदन्ते भारता म्सर्वपाथिवा
 वणिजो धनिनस्सर्वे निर्धनान् कतिचिद्विना ॥ १२
- इति मालेप्रभोरुक्ति पग्निहासाय कल्पत
 दण्डभीतिस्वार्थलौल्यमुढताभिर्यथायथम् ॥ १३
- आस्तेऽप्यनामोद दर्शयन्ति ऋहि क्वचित्
 षरमार्थदृशा कश्चिदाग्लेये नानुरज्जति ॥ १४
- धनहीनत्व मस्मासु सोत्प्रासमनु-तति
 यदि स्मरत्यात्मवृत्त भूतपूर्वमकिञ्चनम् । १५
- नैवद्विध प्रभाषेत परिहासकथास्पदम्
 तत्तदुद्योगवशतासगृहीतार्थसञ्चय ॥ १६
- स मालेप्रभुरद्यत्वे धनिकेषु विगण्यते
 अधिकारबलोन्मत्ता प्रलपन्तु यथायथम् ॥ १७
- निन्दया वा यदि स्तुत्या नकिञ्चित्फलमस्ति न
 अस्मिन्नपि सभारङ्गे नियुक्ता गूढचारिण ॥ १८

- इलो॥ सन्ति सन्तु न नो भीतिस्सर्वसत्याभिभाषिणाम्
पुरो वा यदिवा पश्चादविषयसितोक्तिभि ॥ १९
- वक्तव्यमुच्यते सर्वमसन्दिग्धमकल्पितम्
प्रधानप्रभवस्सन्तु यदि वा चक्रवर्तिन ॥ २०
- यदि वा भगवान् साक्षान्न भीर्भूतार्थवादिनाम्
चारसप्रेपणार्थयि वृथाकारी महान् व्यय ॥ २१
- न ते जानन्ति हृदय भारताना महत्तमम्
ज्ञात्वाऽपि हृदि निर्दोष लालालजपतीश्वरम् ॥ २२
- द्वीपान्तरावासकृते निन्द्युर्भीषयितु हि न
लालालजपतीशेन व्यूढा कार्यप्रणालिना ॥ २३
- निर्वर्त्यता निरुच्छ्वासमस्माभिरविशकितम्
स्वराज्यभाग्यलक्ष्मीर्न प्राणभ्योऽपि गरीयसी ॥ २४
- कारागारप्रवासादिदण्डोवा प्राणविप्लव
भवतीश्वरसकल्पान्नास्था नः पाञ्चभौतिके ॥ २५
- यशश्शरीरमाचन्द्रतार जीयादकश्मलम्
वयमेवानुभोक्ष्याम स्वराज्यफलमूर्जितम् ॥ २६
- अथवा नस्सन्ततिर्वा फलभागवद्विमेष्यति
षट्त्रिंशत्कोटिसख्याकै भारतीयसहोदरै ॥ २७
- उदुह्यते दास्यभाव स्वमानुषदसन्निधौ
वज्रलेप कलकोऽय प्राणैर्वा परिह्रीयताम् ॥ २८

- इलो॥ भारतापशदै कंश्चित् श्ववृत्त्या गर्भपोषकैः
 आवर्त्यतेऽग्लराजन्यपालनाचक्रमन्ततः ॥ २९
- एव शिवाजिवीराधिवीरसन्महितोत्सवे
 उन्मीलयन् प्राच्यवीर्यं जगाद वदता वरः ॥ ३०
- महाराष्ट्र जनपद पावितो यस्य जन्मना
 समर्थरामदासोऽभूत् प्रह्लादसदृशो महान् ॥ ३१
- पुष्पाख्यनगरे भव्ये तस्य स स्मृतिवासरे
 प्रावर्तत सभा काचित् सर्वसम्मोदभाजनम् ॥ ३२
- तामुपेत्य सभा धीरस्तिलकस्समभाषत
 मतस्य राजकीयस्य दुर्विभेदा हि सङ्गतिः ॥ ३३
- श्रीशिवाजिमहीनेत् रामदासमहायते
 अविनाभावसबन्धो मते वा राजकीयके ॥ ३४
- एकस्य स्मरणादन्यः स्मृतिमार्गेऽवतिष्ठते
 सपदेशादृते भूम्ना महता नयवेक्त्रिणा ॥ ३५
- भूभुजा पालनाचक्र परिभ्रमति न क्वचित्
 प्राज्ञो भूयतयस्सर्वे मुनीना वशवर्तिनः ॥ ३६
- पालयन्तस्स्वराज्यानि लेभिरे शाश्वत यशः
 श्रीशिवाजिमहाराजो रामदासाङ्गयाऽनिशम् ॥ ३७
- प्रावर्तयद्राज्यतन्त्र तेनासौ विजयी बभौ
 रामदासकृतो ग्रन्थ 'दासबोध' इति श्रुतः ॥ ३८

- श्नो॥ वेदान्तबोध पूर्वार्धे द्वितीये राजकीयकम्
पापभीतिर्देवचिन्ता धैर्यादिगुणविस्तरः ॥ ३६
- ज्ञानिना मुद्रदेशेन जायन्ते पालकावले
उपदेशाद्भूगवतो फल्गुनस्य यथा पुरा ॥ ४०
- युद्धे प्रवृत्तिरुदिता यथा धर्माभिरक्षित
स्वात्मनिष्ठा पर केचिन्मौनिनस्सन्तु कुत्रचित् ॥ ४१
- आनन्दरस मास्वाद्य ते तरन्तु भवाम्बुधिम्
ता स्वार्थपरता काञ्चित् कथयामो विमर्शनात् ॥ ४२
- अपरे तु महात्मान लोकसग्रहतत्परा
उपदेश्यन्ति ते ज्ञान शिष्यायोत्तमशीलिने ॥ ४३
- उपदेशस्स एवाल पारपर्योपबृंहित
अर्वाचीनस्य लोकस्य योगक्षेमाय कल्पते ॥ ४४
- नोपदेश्यन्त्यनर्हयि यथा स भगव न् हरि
पार्थायोपादिशद्गीता नान्यस्मै वाप्यबोधयत् ॥ ४५
- प्राज्ञोऽपि 'नानाफर्मावीस' धैर्यसाहसवर्जित
विशिष्ट नाकरोत्किञ्चित् वृथाऽऽसीत्तस्य विज्ञता ॥ ४६
- शिवाजिस्सुमहच्चक्रे रामदासप्रबोधनात्
सर्वत्र शान्तिनियम न क्षेमाय प्रकल्पते ॥ ४७
- कृतप्रतिकृत कार्यं दुर्वृत्तानामशक्तिम्
इतीम रामदासीय मुपदेश मनुस्मरन् ॥ ४८

इति॥ धैर्यं साहसं मालव्यं कार्पण्यादिविवर्जितं कर्तव्यबुद्ध्या कर्माणि कृत्वा जयन्वाप स ॥	४९
यथा नृमिहो भगवान् प्रह्लादे शान्तिमावहन् काञ्चाग्निरुद्रं स्तानीत् हिरण्यकशिपौ पुनः ॥	५०
हत्वा स रावणं रामो विभीषणमथाब्रवीत् यथा ते रावणो भ्राता ममाय तादृशो मतः ॥	५१
अमारय लोककृते न क्रोधेन न चेर्ष्या भाषणाय क्वचित्कूरं वर्तितव्यं तथा क्वचित् ॥	५२
विना हृदयदोषेण लोककल्याणकाक्षया तान्मृती द्विविधा वृत्तिं आलव्य श्रीशिवजिराट् ॥	५३
लोकक्षेममिष्टिनाय चक्रे साहसमद्भुतम् रामदासो महाभक्त जीवन्मुक्तो बभूवहा ॥	५४
उत्तमवैरीदृष्टस्तस्य न किञ्चित्फलमिष्यते तदीयैरुपदेशैर्नो यथावत्समनुष्ठितं ॥	५५
लोकद्वयशुभाधायि फलमात्यन्तिकं भवेत् एवमाभाष्य निर्धार्य, स सुधीरत्यजत्सभाम् ॥	५६
इति श्रीनोकमन्त्रचरिते श्रीशिवजिमहाराज, समर्थ- रामदासस्मरणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥	

माहम्मदाः = Mahammadans, मतम् = Religion,
राजकीयम् = Politics, कृतप्रतिकृतम् = Tit for tat.

अथ अष्टम स्सर्गः ।

- श्लो॥ यस्मिन् गर्जति दूरातिदूरदेशनिवासिनि
शूरा धीराश्च बलिनोऽप्याग्लनाथाश्चकम्पिरे ॥ १
- नीतिशौण्डीरतामस्य सगृह्य प्रबुधामहे
विस्तृत्य वक्तु केनाम जगत्या मीशते बुधा ॥ २
- स कदाचित्समाहृत्य भारतानिदमुक्तवान्
आग्लेयचक्रवर्ती वः निर्गुणब्रह्मणा सम ॥ ३
- दोषेण वा गुणेनापि सहि किञ्चिन्नलिप्यते
महती शासनसभा सगुणब्रह्मसम्मिता ॥ ४
- प्रवर्तयति साम्राज्ये सर्वतन्त्राणि सा स्वयम्
'केनडा' दीनि सामन्तराज्यानि बहुलानि हि ॥ ५
- तस्या निदेशे वर्तन्ते हिन्दूदेशोऽपि तादृश
आदाये वा व्यये वाऽपि नियोज्याना नियोजनै ॥ ६
- सर्वशासननिर्माणेषामस्ति स्वतन्त्रता
अस्माक भारतीयाना चलितु वा पदात्पदम् ॥ ७
- नास्ति स्वातन्त्र्यलेशोऽपि दासदासा यते वयम्
केनडादिमसामन्तपौरजानपदैस्समम् ॥ ८

- श्लो॥ प्रतिपत्तिं समस्फारा कामयेमहि नाधिकम्
एतदेव स्वराज्यं न काक्ष्यते न ततोऽधिकम् ॥ ९
- द्रोहो वा यदिवा द्वेषः दोषो वा नात्र मृग्यते
तमेवाग्लेयराजेन्द्रं बहुमन्यामहे स्वकम् ॥ १०
- स्वात्मापहारतुल्यानां स्वातन्त्र्यमुपसृन्धताम्
नानुमन्यामहे घोरशासनानां प्रचालनम् ॥ ११
- राज्याङ्गशास्त्रजातीयसौधनिर्माणयोर्द्वयो
स्वातन्त्र्यमेव जीवात्मा सर्वप्रियतमस्मृतः ॥ १२
- आसुरी गुणसम्पत्तिं दास्यसपादनोजिताम्
बिह्य, देवी स्वातन्त्र्यश्रियं मर्जयति प्रधीः ॥ १३
- स्वातन्त्र्यशक्तिग्रसने न काऽपि प्रभुता क्षमा
तामेव शक्तिं प्रच्छन्नामात्मानमिव निजरम् ॥ १४
- प्रबोधयितुमेवासां वारभो मम पुष्कलं
अन्यजातिं स्वजातीयदासीं कर्तुं निरन्तरम् ॥ १५
- नास्ति शक्तिरिति प्रोक्तं श्री 'जान्स्टूअर्टमिल्लुना'
मतविद्या राजनीतिं भिद्येते न मिथं क्वचित् ॥ १६
- परेषां पालने नास्मद्वीर्मणे नश्यतो भृशम्
अतो भेदं प्रपश्यामः मतनीत्योर्न चास्ति सः ॥ १७
- पुत्रतुल्या राष्ट्रसभा पितृतुल्या महासभा
पितुराज्ञैव पुत्रेण राष्ट्रं पूज्या महासभा ॥ १८

- श्लो॥ स्वराज्यनाममन्त्रस्य जपकोटिभिरन्वहम्
तीरितैर्युक्तिवादैर्वा नैव किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १६
- आत्मजीवितसर्वस्वपणं कृत्वा समर्जनै
प्रयत्नेन स्वराज्यश्रीं प्राप्तव्येति सुनिश्चितम् ॥ २०
- अद्य वा फलनिष्पत्तिस्स्यात्ततः सन्तानकेऽपि वा
भविष्यति न सन्देहः सर्वथा प्रयत्नामहे ॥ २१
- कुलजातिमतं भिन्ना भारतीयास्वभावतः
स्वपालनक्रियादक्षा न भवन्ति कदाचन ॥ २२
- इति स्वार्थपरा केचिद् घुष्यन्ति कुटिलाशया
अशोकचन्द्रगुप्ताद्यैः स्तशशासनमसकटम् ॥ २३
- पालिता भारती सेयं वयं तद्वशसभवाः
कथं न प्रभविष्यामः कर्तुं नाम स्वपालनम् ॥ २४
- तेषामुदारयशसा सत्त्वश्रोत्सर्वतोमुखी
अस्माकं रक्तनालेषु स्रवत्यद्यापि पुष्कलम् ॥ २५
- पाशव बलमादाय निर्वीर्या निष्प्रभा क्रता
भेदोपायैर्महाज्ञानजन्मभूभारती मही ॥ २६
- तस्मात्तेषामहंकारो जृम्भते सर्वतोमुखः
ननावाणिज्यनिक्षिप्तस्वीयमूलधनक्षतिः ॥ २७
- स्वतन्त्रताप्रदानेन भवेदिति भियाः—कुला
नैङ्गन्ते स्वेच्छया दातुं स्वातन्त्र्यं भारतावने ॥ २८

- श्लो । भारताना धर्मसूक्ष्मपरिपालननिष्ठताम्
न जानन्ति बहो कालादस्माभिस्सङ्गता अपि ॥ २९
- चित्रे भिन्ने भारतेऽस्मिन् शान्तिस्सस्थापिता च तै
तन्त्रीवार्ताधूमयानप्रमुखाना च विस्तरै ॥ ३०
- बहूपकृतमस्माक विस्मरामे न कर्हिचित्
आन्तरङ्गिकराज्याङ्गव्यवहारनिरीक्षणे ॥ ३१
- स्वातन्त्र्यप्राप्तिमात्रेण तृप्तिमेष्यति भारती
अौचिती वा कृतज्ञत्व सौहृद वाऽप्युदारताम् ॥ ३२
- स्वप्नेऽपि न जहात्येषा भारती धर्मलालसा
कृतप्रतिकृते व्यग्रा न काञ्चिन्नष्टिमीहते ॥ ३३
- स्वप्राणग्रन्थिसदृशी जातीयाभिनिविष्टता
समूलकाष मुत्रवाते त्यन्तस्ताम्यति सर्वथा ॥ ३४
- तामेव पुनरुद्धर्तुं प्रार्थनेव मुहुर्मुहु
'होम्बुल्' नाम स्वगेहस्य कृत्यनिर्वहण मतम् ॥ ३५
- स्वगृह भारती भूमि स्सर्वेषामेव न. परम्
परेषामत्र निर्वाह न सहेमहि किञ्चन ॥ ३६
- 'रौलट्' मुरवाना क्रूराणा शासनानामतिक्रम
न्याय्येन शान्तियुक्तेन पथा कर्तव्य एव न ॥ ३७
- सत्याग्रहोऽयमुद्दिष्टो गान्धिना धर्मवेदिना
नात्र दोष प्रपश्याम विमृश्यापि मुहुर्मुहु ॥ ३८

- इलोः। स्वत्वान्याजन्मसिद्धानि निर्मूल्य स्ववशीकृति
परिश्रमाणा गृह्याणा यन्त्रैर्निर्मूलनक्रिया ॥ ३९
- उन्नतोद्योगनिर्वाहे भारतावनिजन्मनाम्
अशक्तिकल्पना भूय स्वात्मोत्कर्षप्रकाशनम् ॥ ४०
- आग्लेयोद्योगविषये सैन्याना पोषणादिके
अमितार्थव्ययो घोर स्वेच्छया प्रतिवत्सरम् ॥ ४१
- वाक्स्वातन्त्र्यनिरोधार्था स्वेच्छया शासनक्रिया
एवमादिभिरस्माक क्रियते मर्मकृन्तनम् ॥ ४२
- तन्मर्मव्रणसघातचिकित्सार्थं समीहिता
'स्वराज्यसमिति' नाम सस्था काचिदनुत्तमा ॥ ४३
- तत्स्वरूपमिद ज्ञेय सर्वैर्भरितजन्मभि
आग्लेयास्स्वदेशेषु यथा स्वच्छन्दचारिण ॥ ४४
- तथैव भारते देशे वयं स्वच्छन्दचारिण
कार्यनिर्वाहिवर्गाणा अधिकारो निरङ्कुशः ॥ ४५
- शासनादिकनिर्माणे प्रवेशस्तेन निष्फल
'माण्टेगु' मन्त्रिणाऽस्माक धृतकोशातिकीसमम् ॥ ४६
- स्वपालनं नु विहितं नानुमन्यामहे वयम्
दृश्यन्ते बहवो दोषास्तत्र सम्यग्विमर्शनात् ॥ ४७
- एकैकराष्ट्रात्सग्राह्या व्यक्तयो दश पञ्च च
ताभिर्मिलित्वा जातीयसभा सम्यक्प्रवर्तताम् ॥ ४८

श्लो॥ इति केल्कारुना' सधि स्सूचितो'रोचते हि न
इत्थ गम्भीरया वाचा समुपन्यस्य धीरधी ॥

४६

त्यक्तामपि स्ववर्गेण सम पूर्वं महासभाम्
प्रविवेश पुनर्धीमान् देशक्षेमविधानकृत् ॥

५०

यस्योपदेशवचनं भरतावनीय
प्रक्षालितेव बहिरन्तरलङ्कृतेव
उन्मीलितेव बहुधा परिशोधितेव
पुष्पात्यनन्यसुलभा सुषमाममेयाम् ॥

५१

इति श्रीलोकमान्यचरिते भारत स्वातन्त्र्यसमर्थन
नाम अष्टमस्सर्गः ॥

—

महती शासनसभा = Parliament,
जान्स्टूअर्टमिल्लु = John stuart mill,
तन्त्रीवार्ता = Telegraph,
धूमयान = Railway,
गृह्या परिश्रमा = Cottage industries,
केल्कार = N. C kelkar.

अथ नवमस्सर्गः ।

- इलो॥ अर्धक्षपदमारूढे 'नवरोजि' महाशये
द्वाविंशतितमा तत्र सङ्गता देश्यसत्सभा ॥ १
- अधिकृत्य स्वदेशीय पुनरेवमभाषत
आग्लहेन्दवसोदर्यज्यौतिष व्यर्थतामगात् ॥ २
- हिन्दूमहम्मदीयाना मुद्यमेऽस्मिन् विभिन्नता
भविष्यतीति सहृष्टास्स्वार्थोपहतचेतसः ॥ ३
- अस्यामद्य सभावेद्या विपर्यस्त तदीप्सितम्
उद्यमेऽस्मिन् भारतीयास्सङ्गता ननु मुस्लिमाः ॥ ४
- बद्धादरास्साधयितुं स्वदेशीयमहोद्यमम्
धनिका मध्यकक्षीया विभिद्यन्ते नु केचन ॥ ५
- न तावताऽस्य हानिस्स्यादुद्यमस्याधिकादृते.
मृषेति ज्यौतिष तेषा भणामि भवता पुर ॥ ६
- स्वदेशवस्तुप्रोत्साहदीक्षाया दीक्षिता वयम्
यदि स्याम क्षणादेव स्वराज्य हस्तगं भवेत् ॥ ७
- कलकत्तापुरे श्रीमान् पुनरेवमभाषत
मितवाद्यतिवादीति भेदोऽयं न व्यवस्थितः ॥ ८

- श्लो॥ विपर्यस्य प्रवर्तने तावुभौ कार्यचोदितौ
यस्मिन् कस्मिन् जनपदे परदेशीयपालनम् ॥ ९
- न चिर स्थास्यतीत्येष विषयस्सर्वगोचर
नौरोजिस्तु महाभाग पञ्चविंशतिवत्सरान् ॥ १०
- उषित्वा लण्डनपुरे प्रार्थयित्वा मुहुर्मुहु
आगत्य स्वानुभूतिं नो निवेदयति विस्फुटम् ॥ ११
- धनिका श्रामिका वाऽपि यदिवाऽन्येऽपि पालका
भवन्तु तत्र नास्माक किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ॥ १२
- स्वतन्त्रताप्रदानं न, न कस्मैचन रोचते
मृदुताक्ष्णोक्तिभेदेन वर्तन्ते नयपारगा ॥ १३
- इति दादाभाविचरशृण्वन्नपि महामतिः
गोकुलं प्रार्थनायैव पुनरुज्जृभते बत ॥ १४
- ‘पार्लमेण्ट’ सभा सर्वा नियोजकवशानुगा
तया नियुक्तैः प्रभुभिः पाल्यते भरतावनी ॥ १५
- आगले नियोजकास्सर्वे प्रायशः कार्मिकप्रजा
तेषां तु जीविका सर्वा देशादस्मात्प्रवर्तते ॥ १६
- स्वार्थं विहाय त इमे नैगन्ते ऽस्मद्विवृद्धये
‘मार्ले’ महाशयो वास्तु वैसरायस्तथाऽपर ॥ १७
- नियन्त्रितं किन्तु कर्तुमीष्टे स्वागलप्रभूतमैः
आगलहैन्दवनाथानामत्रत्यानां दुरीहितम् ॥ १८

- इलो॥ गण्डस्योपधि पिटकस्सवृत्तो हि न सशय
शान्तिसस्थापनमिषाद्देशादस्मान्निरन्तरम् ॥ १९
- धनराशिं प्रगृह्णन्ति दग्धिद्रा तेन भारती
दयादाक्षिण्यसम्पत्ती राजकीये नु मृग्यते ॥ २०
- अस्माकमक्षि विवृत कालेन महताऽधुना
'कांग्रेस' संस्थाबीजभूतो 'ह्यूम्' नामाऽऽग्लेबसत्तमः ॥ २१
- अधिकारस्थितैराग्लैर्यादृशैस्तादृशैरपि
धनिकैर्धनैर्विऽपि कार्मिकैरथवा षरै ॥ २२
- न दीयते भारताना स्वातन्त्र्यफलमण्वपि
इति ब्रूते सुविस्पष्टमाग्लेयाना मनोगतम् ॥ २३
- लालालषपतीन्द्रोऽपि तत्र गत्वा चिर वसन्
निवृत्य तदिदं सत्यमुदाहरदतिस्फुटम् ॥ २४
- महाक्षोभे प्रचलति भारत्या शान्तिलिप्सया
'विक्टोरिया' महागानी चक्रे ब्रकटन प्रियम् ॥ २५
- प्रशान्ते भारते सम्यक् तन्नयज्ञैरधःकृतम्
आंग्लदेश्या अल्पसख्या भीषयन्तो निश्चायुधै ॥ २६
- षट्त्रिंशत्कोटिसख्याकान् स्वेच्छया पालयन्ति न
आर्थिकन्यायाविद्यादिस्थानेषु बहुभारता ॥ २७
- साहाय्य कुर्वते तेषा दास्यवृत्त्या नियन्त्रिता
तेन ब्रिटीषुराज्याङ्गचक्र भ्रमति सर्वतः ॥ २८

- श्लो ॥ आदौ विदेशवस्तूनां बहिष्कारो विधीयताम्
न्यायस्थानाग्लविद्यादिस्थानानां च बहिष्कृतिः ॥ २९
- क्रमेणाग्लेयससर्गबहिष्कारो विधीयताम्
स एवास्त्रं च शस्त्रं च स्वाभेद्यकवचोऽपि नः ॥ ३०
- महाबीजाक्षरो मन्त्रः सर्वाभीष्टप्रदायकः
अद्य वा फलनिष्पत्तिरथवा भाविजन्मसु ॥ ३१
- यदा कदा वा भवतु यत्नः कार्यस्समैर्जनैः
बहिष्कारादृते नान्यत्साधनं संप्रदृश्यते ॥ ३२
- आग्लहैन्दवदुर्बोधादान्दोलनशतानि न
अधिकारमदाविष्टा नाग्लेया जानते क्वचित् ॥ ३३
- तद्बहिष्कृतिरेवैका तेषां हन्ति मदान्धताम्
चेतयन्नित्युपन्यासैर्विरराम सुधीवरः ॥ ३४
- कालीघट्टपुरे वस्तुप्रदर्शनमहोत्सवे
'मिन्टो' राग्लप्रभोरुक्ती खण्डयन् व्याजगर्भिताः ॥ ३५
- महत्तरमुपन्यासं चक्रे सप्रधिया वरः
पावतेऽस्मिन् स्वदेशीयप्रदर्शनमहोत्सवे ॥ ३६
- राजनीतेस्तु सम्बन्धो न योज्यइति तद्दिगराम्
सारमादाय तिलशः स्तिलकोऽखण्डयद्दिगराम् ॥ ३७
- 'जर्मनीफ्रासु' देशीया स्वार्थसपोषणादृताः
करं विदधिरे भूयः परदेशीयवस्तुषु ॥ ३८

इलो॥ तद्वद् ब्रिटीषुभिः कार्यं परदेशीयवस्तुषु काराग्रहणमत्यन्तमस्मद्देशस्य वृद्धये ॥	३६
न कृतं तैस्स्वलाभाय तदस्माभिर्विधीयते न कुत्सिता भारतीयास्स्वदेशक्षेमकाक्षिण ॥	४०
कुत्सितं वचनं तस्य नादेयं त्याज्यमेव न राजकीयस्वदेशीयवाणिज्यद्वितयस्य च ॥	४१
आग्लादिबहुदेशेषु दृश्यते नान्तरीयता अस्माभिरपि काम्या सा स्वदेशक्षेमहेतवे ॥	४२
अस्मद्देशाभिवृद्ध्यर्थं यद्यत् श्रेयस्करं भवेत् स्वदेशीति पदेनैव सगृहीतमिति स्थितिः ॥	४३
इति 'मिटो' वचस्सम्यक् खण्डयन् धीरसम्मत्तम् असहायमहाशूरो निश्चक्राम सभाङ्गणात् ॥	४४
कदाचित्तिलकश्रीमान् कलकत्तापुरागणे ब्रिटीषुराजनीतेस्तु व्याकरोदान्तरस्थितिम् ।	४५
अस्मद्देशीयराजन्यै रन्योन्यकलहप्रियै छिन्ने भिन्ने स्वदेशेऽस्मिन् ब्रिटीषुपरिपालनम् ॥	४६
अभ्यनन्दन् भारतीया देशशान्तिमभीप्सव वैदानीमभिनन्दन्ति बहुदोषनिरीक्षणात् ॥	४७
न नस्समुचिता देशे क्वापि विद्या प्रचालिता कला परिश्रमा गृह्या क्षीणतामुपलभिता ॥	४८

- शेख॥ निधाय दासता मूर्ध्नि पालयन्ति निरन्तरम्
भेदयन्तो भारतीयान् तत्तादृग्भिः प्रलोभनैः ॥ ४९
- ‘बिक्टोरिया’ माहाराज्ञीवाग्दानसफलीकृति
अशक्येति स्वयं ब्रूते ‘कर्जन्’ प्रभुशिखामणि ॥ ५०
- नातिक्रामन्ति लवश रीतिं ता स्वार्थपोषणीम्
वृथा हि जायतेऽस्माकमाक्रन्दितमनारतम् ॥ ५१
- ‘जिजिया’ करसन्दर्भे ज्ञात्वाऽनिष्टं प्रजाततेः
महदान्दोलनचक्रे शिवाजिर्नयकोविदः ॥ ५२
- वङ्गदेशस्य भङ्गो नस्तादृशोऽत्र पुरस्थितः
स्वराष्ट्रस्य विमङ्गोऽयं न न क्षेमाय कल्पते ॥ ५३
- न स्वातन्त्र्यं किञ्चिदपि स्वबुद्ध्या प्रतिदीयते
सभूय सर्वदा सर्वैरान्दोलनमनारतम् ॥ ५४
- कर्तव्यमेव सहसा केन्द्रीकृतबलोजितैः
यदन्यत् क्रियते कार्यं तद्वृथा कालयापनम् ॥ ५५
- समेतैर्बद्धकटिभिश्च्रेयसे न विलम्बिताम्
यदतीतं पुनर्नैति कार्यं कार्यविशारदा ॥ ५६
- बहुना किं प्रलापेन कार्यशूरा भविष्यथ
एवमूचे महाधीरः देशकालविभागवित् ॥ ४७

श्लो॥ गिरामभूमिर्मन्त्रसो ह्रस्वा
 प्रज्ञाभरी श्रीतिलकोत्तमस्य ।
 यया दुस्तानपि कार्यघट्टान्
 सोऽतोतरद्वयंरमाविलासि ॥

५८

गङ्गाधरस्य वचनामृतभव्यधारा-
 सशोधितान्यपरिपालनलब्धपङ्क्ता ।
 श्रीभारतो विलसतात् परितस्स्वतन्त्र-
 भावेष्टगन्धपरिलिप्तनिजाङ्गयष्टि ॥

५९

इति श्रीलोकमान्यचरिते कालीघट्टनगरप्रसङ्गा
 नाम नवमः स्तवः ॥

देश्यसत्यभा = The National congress.
 कलकत्ता = Calcutta
 वेंसराय = Viceroy
 ह्यूम्नामा = A. O. Hume
 आग्लहैन्दव = Anglo Indian
 उपन्यासः, प्रसङ्गः = A speech
 वस्तुप्रदर्शनम् = Exhibition.

अथ दशमस्सर्गः ।

- श्लो॥ सूरत्पुरीदेश्यसभाविच्छेदनकथानकम्
सगृण्वद्भिस्मावधान तिलको नैव निम्बते ॥ १
- कलकत्तामहापुर्यां गते वर्षे सभासदः
चत्वारि तीर्त्तान्यासन् कृतान्यधिकसंख्यया ॥ २
- स्वराज्य, स्वीयविद्याच विदेशीवस्तुन्यक्कृतिः
प्रोत्साहो निजदेश्यानामिति प्रोक्ता अतुष्टयी ॥ ३
- आगाम्यब्दे नागपुरे कृत्वा लज्जपतिं विभुम्
भारतीयमहासत्कर्तव्येति सुनिश्चितम् ॥ ४
- गोपालकृष्णप्रमुखा ये सन्ति मितवादिनः
विपर्यस्यपुरावृत्त 'सूरत्' नगरसङ्गमे ॥ ५
- 'रासबीहार' नेतृत्वे सभां चक्रुः प्रयत्नत
तीरितान्यन्यथाकर्तुं चत्वारि मितवादिषु ॥ ६
- यतमानेषु सदसि जगज्ज तिलक स्सुधी
तस्य वा तस्य लेखस्य प्रवेक्षी नाप्यदीयत ॥ ७
- सभामुखे महाधीरस्तिष्ठन्नृच्चैर्जगज्ज हा
अधोगनिस्पीरिताना भिया यदि कृता भवेत् ॥ ८

- श्लो॥ जातीयभावसर्वस्वस्यैवेति बिभाव्यताम्
पुरो गतिर्वा क्रियतां यदिवा^२स्तु यथास्थिति ॥ ९
- तीरितानां हि न्यक्काशो न न. क्षेमाय कल्पते
पूर्णराज्यविदेशीयबहिष्कृतिकथाद्वयात् ॥ १०
- मितवादिमहानाथा बिभ्यात्थाहो ! मुहुर्मुहुः
'काग्रेस्' सभामहादर्शा शिशरसोह्या महाजनै' ॥ ११
- ब्रूते 'माले' महामन्त्री, 'टैम्स्' पत्राधिपोपि च
भारते दुर्लभतर स्वपालनमिति स्फुटम् :। १२
- उद्घाटयन्ति बहुधा भारतानामशक्तताम्
धिक् धिग्जीवितमस्माक दिग्धाना परहैलया ॥ १३
- अस्माक जन्मना मातुस्सज्जेव फल भवेत्
'ट्रान्सवाले' भारताना शिर करविधायिन ॥ १४
- शासनस्य निरासाय कृते देशीयतीरिते
मितवादिमहानाथे रङ्गीकृतिरुदीरिता ॥ १५
- हिन्दूक्षेमविधायिन्या कुतो भीतिर्बहिष्कृते.
इत्येवमालपन्नुच्चैर्जगर्ज तिलकस्सुधी. ॥ १५
- महान् कोलाहलो जज्ञे पक्षयोरुभयोरपि
निनिन्दुग्रम्यिवचनै रन्योन्यमविशङ्कितम् ॥ १७
- क्रमश. पादरक्षाणा प्रयोगो तत्र वै कृतः
प्राणरक्षातुरा सभ्या नानादिक्षु पलायिता. ॥ १८

- श्लो॥ प्रयागनाम्नि नगरे स कदाचिन्महामति
देशस्थितिं समुद्दिश्य जगादैव सत्तद्ग्रहम् ॥ १९
- असिना निर्जिताऽऽग्नेयैरसिना पाल्यतेऽधुना
भारती भूरमा दैव प्रार्थनाभिर्न दीयते ॥ २०
- अस्मत्परिश्रमादीना मपाया मूलघातिन
क्रियन्ते गूढदुर्वृत्त्या स्वार्थरक्षणलालसैः ॥ ११
- प्रभुसेवानुकूला या सा विद्या प्रविचात्यते
भारतीज्ञानविज्ञानबीजाङ्कूरा पुष्पतना ॥ १२
- समूलकायमुत्पाद्य नाशिता बुद्धिपूर्वकम्
विरुदाना प्रदानेन सम्भ्यत्वादिनियोजनैः ॥ १३
- वच्यन्ते भारतीया हि कतिचित्स्वार्थलम्पटा
स्वातन्त्र्यकामनाऽस्माक तैरेव क्षिन्निगूह्यते ॥ १४
- परिश्रमाणां प्रीत्साह स्वदेशे यादृगीप्सित
न तादृग्भारते देशे कलयाऽपि विधीयते ॥ २५
- आत्यन्तिकी विवृद्धिर्वा विनष्टिर्वा भवेद्विधे
न मे माध्यमिकी वृत्तिः प्रमोदाय प्रकल्पते ॥ १६
- मानवावा स्वभावोऽय सर्वदा वृद्धिकामना
यत्नेनैव सा लभ्या विना यत्नेन नाप्यते ॥ १७
- जातीयविद्या सर्वेषा योगक्षेमविधायिनी
इववृत्तिविद्ययाऽऽस्माक दास्यमेव स्थिर भवेत् ॥ १८

श्लो । निरङ्कुशतया कार्यं हिन्दूदेशस्य पालनम् इति 'मार्ले' प्रभुश्रूते, स्वतन्त्राशयसम्भूता ॥	२६
शृण्वन्तु सोदरा वाणी मम भूतार्थवादिनः महोद्यमस्वदेशीयस्य वशक्त्या विधीयताम् ॥	६०
जातीयविद्यामुद्दिश्य 'बार्सी' नगरसत्तमे उपन्यासमसौ चक्र गम्भीरमतिविस्तृतम् ॥	३१
उच्चारो लेखनवापि न विद्येति निगद्यते अनुभूतिं प्राक्तनानां ययास्माकं निवेद्यते ॥	३२
सा विद्या सर्वविज्ञानसधुक्षणपञ्चायणा सर्वासामपि वृत्तीनां विद्या परमसाधनम् ॥	३३
परैरुपद्रुतास्सर्वे स्वदेशीया परिश्रमः रसपूर्णा इक्षुशाखाश्शर्करोत्पत्तिहेतवः ॥	३४
जायन्ते भारतक्षेत्रे शर्करा नात्र जायते 'मारिष्' द्वीपसमुद्रूता शर्करात्रोपयुज्यते ॥	३५
पञ्चषाः कोटयस्तेन रूप्याणां प्रतिवत्सरम् खण्डान्तराणि धावन्ति दरिद्रा तेन भारती ॥	३३
पारिश्रमिकविद्यानां बोधिनी भारतावती न क्वापि दृश्यते पाठशाला प्रभुभिरादृता ॥	३७
जर्मन्यादिषु देशेषु पारिश्रमिकलालया दृश्यन्ते बहुलास्सर्वसम्पद्वृद्धिविधायिनः ॥	३८

श्लो॥ अत्र सत्यं ब्रवीम्येतन्निबोधत । महाजना । आग्नेयानां श्रामिकाणां वणिजामपि हस्तयो ॥	३६
रीतिरस्मत्प्रभुत्वस्य यन्त्रपाञ्चालिकायिता तैरेवात्र नियुज्यन्ते शासका परिपालकाः ॥	४०
हृदि कृत्वा ततस्तेषां योगक्षेमं प्रपाल्यते परिश्रमाभिवृद्धिर्न म्लेषा वृद्धिनिरोधिनी ॥	४१
एकामिषैकगृध्नुना न मैत्री घटते क्वचित् तेषां चित्तं चिरं ज्ञात्वा नवरोजिन्यवेदयत् ॥	४२
न किञ्चिदपि कुर्वन्ति भारतेष्ट ब्रिटीषव अस्माकमाग्लशालासु श्ववृत्तेरुपबृहणी ॥	४३
विद्योपदिश्यते भूय जातिविद्या न किञ्चन आग्नेयविद्यावैदुष्यवैभवस्यार्जनेन नः ॥	४४
वृथा प्रयासः, कालस्य यापनं च, वृथा व्ययः व्यामोहः परभाषासु, दास्यदौर्भाग्यदोहदम् ॥	४५
परभाषाकृतुकिं कञ्चनाग्नेयबालकम् न शृणोमि न पश्यामि विद्धं कापेयचेष्टितम् ॥	४६
अस्माभिस्सङ्गतैस्सर्वैर्बालानामभिवृद्धये जातीयसत्कलाशालाः स्थापनीयाः प्रयत्नतः ॥	४७
जर्मन्यादिमदेशेषु ताभिरेव महत्तरा सर्वतोमुखसम्पत्तिं रुदितेन्यनुशश्रुम ॥	४८

- श्लो। राजकीयपरिज्ञान बालाना मभिवृद्धिकृत्
चत्वारिंशन्महाकोटिरूप्याणा भूरिनिर्भरा ॥ ४८
- प्रतिवर्षं प्रथान्त्येव खण्डान्तरमहोदधीन्
अन्नवस्त्रविहीनानामस्माक दुर्भरास्थिति ॥ ५०
- क्षुधावलीढा बहवो नित्य यान्ति यमालयम्
नवरोजिमुखप्राज्ञस्वानुभूतिकथानकम् ॥ ५१
- ‘विक्टोरिया’ महाराज्ञी वाग्दानाना तिलोदकम्
बालकैरपि बोद्धव्यमितोऽन्यद् बहु विद्यते ॥ ५२
- यो न जानाति राज्याङ्गं न स जानाति किञ्चन
तस्य विद्या च विज्ञानमज्जगलकुचोपमे ॥ ५३
- अवश्यमनुसन्धेया मतविद्या च बालकैः
परनागरतामोहस्तया दूरमपोह्यते ॥ ५४
- पापभीतिर्दौर्बल्येन तस्यामेवप्रतिष्ठिते
स्वदेशमातृभक्तिश्य मतान्तरसहिष्णुता ॥ ५५
- विनायाज्वंसोहार्दसामरस्यमुखा गुणाः
सम्भूय मतविद्याया प्रोल्लुढन्त्युत्तरोत्तरम् । ५६
- यो न वेत्ति स्वक भूत न स गन्तु पुरोऽर्हति
अत्र स्वमतदौर्गत्यात् क्रैस्तवा मतकैतवत् ॥ ५७
- दूरादागत्य स्वाग्लानामुत्कर्षं बोधयन्त्यहो
ऐहिकामुष्मिक श्रेयस्सम्पदुन्मीलनक्षमा ॥ ५८

श्लो॥ मतविद्या बोधनीया बाल्य एव सुपुष्कलम्
आर्द्रे घटे कृता रेखा न ततोऽपि निवर्तते ॥ ५६

एव स्वजातिविद्यायास्स्वरूपमतिसंग्रहम्
उपदिश्य महाधीरः विससर्ज सभाङ्गणम् ॥ ६०

प्राचीननव्यतरसंस्कृतिसाम्ययोग-
सपादनप्रथितशक्तियशोधरस्य ।
गङ्गाधरस्य चरितामृतवीचिमाला
डोलाविहारसुखमाप्य, बुधा रमन्ते ॥ ६१

इति श्रीलोकमान्यचरिते सूरत, प्रयाग, बार्सी
नगरप्रसङ्ग नाम दशमस्सर्गं ॥

तीरितानि = Resolutions

ट्रान्सवालः = Transval, The south African city

मारिषद्वीपः = Mauritius Island

नागरता = Civilization

क्रैस्तवाः = Christians.

अथ एकादश स्सर्गः ।

- श्लो॥ मुम्बापुरवरे धीर ताम्रखण्डकर प्रति
ददावुपन्यासमसौ सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ १
- एकैकशिरसा देयमेकैक ताम्रखण्डकम्
सञ्चितेन तदर्थेन स्थापनीया. परिश्रमा ॥ २
- तेषु जायेत बहुलस्स्वाभिमान प्रजातते
सहस्रशो लक्षशश्च दातु शक्ता इहोद्यताः ॥ ३
- तथाप्यत्यल्पदानेन वर्धनीया परिश्रमा
बहूना मादरात्तेषु वृद्धिरात्यन्तिकी भवेत् ॥ ४
- शङ्कितेन प्रभुत्वेन कार्यशाला परीक्षिता
दोषलेसमपश्यन्तो निवृत्ता परिशोधका ॥ ५
- कोट्य पञ्चदश स्त्रीणा वर्तन्ते भारतावनौ
धार्यन्ते काचवलयास्ताभिर्नानाविधाशुभा ॥ ६
- पर्याप्ता काचनिर्माणसामग्री नात्र दृश्यते
तन्निर्माणेऽपि वैधुर्यं लज्जा जनयतीव न. ॥ ७
- ‘कीरुहार्डी’ त्याङ्गलसुधी भरितग्रामजीवितम्
द्रष्टु मया सह प्रायागद्वाम शिवपुराभिधम् ॥ ८

- ३०। दृष्ट्वा स मुमुदे काचवस्तुनिर्माणकौशलम्
प्रभुप्रोत्साहवैमुख्य विज्ञायास्माभिरीरितम् ६
- विशालभावसम्पन्न ललज्जे सोग्लकोविद
आवश्यकी पाठशाला काचनिर्माणबोधिनी ॥ १०
- कर्मागाराणि भव्यानि बहुधाऽऽवश्यकानिनः
षष्टिरूप्यसहस्राणि सञ्चितान्यल्पवत्सरै ॥ ११
- कार्याणां फलनिष्पत्तिं यत्नगौरवमाश्रिता
प्रभुताऽप्यद्य जानाति नस्सकल्पविशुद्धताम् ॥ १२
- शुभोदकतयाऽस्माकं सर्वं सम्पद्यतेऽधुना
सन्निधन्तां समुत्साहास्सर्वतोमुखवाहिनः ॥ १३
- भ्राज्जाज्योतिरुदेत्यस्मात् प्राचीदिङ्मुखमण्डलात्
इत्येवमुपदिश्यासौ विश्रान्तिं समुपेयिवान् ॥ १४
- एकदा राष्ट्रीयसभा 'बेलगाम्' नगरसत्तमे
सङ्गता तत्र गत्वाऽसौ राजभक्तिपुरस्कृतम् ॥ १५
- उपन्यासमदात् श्रीमानूर्जितं रोमहर्षणम्
कामयेमहि साम्राज्यमाग्लेयानां सुरक्षितम् ॥ १६
- बहुधोपकृतं तेन भारतस्य पुराऽऽपदि
न विस्मराम स्स्वप्नैऽपि न कृतघ्ना भवेमहि ॥ १७
- स एव चक्रवर्ती नस्सर्वदाऽस्तु सुरक्षितः
नान्यप्रभुत्वगन्धोऽपि भारतीयाय रोचते ॥ १८

- श्लो ' शङ्काहतात्मभिश्चक्रे भारत्यांग्लेयपालकै
निस्तेजस्का च निर्वीर्या दारिद्र्ये च प्रतिष्ठिता ॥ १९
- भूयसाऽपकृत तेन देशयोरुभयोरपि
तदिदं विवृतद्वारमभूदस्मिन् महाहवे ॥ २०
- भवितश्शक्तिर्बहुमुखी भारतीयैः प्रदर्शिता
सङ्ग्रमे समुपोढऽस्मिन् जर्मन्याः प्राणसकटे ॥ २१
- बहो कालाद्भारतीयं नाभविष्यन्निरायुधा
प्रेषयिष्यदसौ भूरि लक्षशो योधसत्तमान् ॥ २२
- त्रिशत्कोटिजनाकीर्णं सायुधां भारतीमिमाम्
स्मरता प्रतियोधाना जायेत हृदि कम्पनम् ॥ २३
- निरायुधक्रियारूपशासनं परिह्वीयताम्
इत्येव बहुधाऽस्माभिः प्रार्थितं नैव तत्कृतम् ॥ २४
- स्वरश्चाऽपि क्रूरजन्तोर्भारतीयस्य दुःशका
निरायुधत्वं भारत्या अवमानाय कल्पते ॥ २५
- अशिक्षणादप्रगल्भा निस्तेजस्का निरायुधा
न ओपकुर्वन्ते तेषां भारती युद्धसकटे ॥ २६
- परिग्रहोऽनुमन्तव्यः तस्मादायुधसन्तते
इति निश्चितमावेद्यं सभां तत्याज धीरधीः ॥ २७
- अहम्मद्रनगरे काचित् प्रवृत्ता मण्डलीसभा
तत्र वैश्यान्समुद्दिश्य जगाद वदतांवर ॥ २८

- श्लो॥ राजभक्तौ च साहाय्ये ज्ञानविज्ञानवैभवे
धैर्ये ॥ हसकृत्येषु भव्यसंस्कृतिसौष्टवे ॥ ३६
- आगल सामन्तर्षीरभ्यो न न्यूना भारतप्रजाः
तथाऽप्यस्मासु सर्वत्र न्यूनतायाः प्रदर्शनम् ॥ ४०
- स्मरणादेव जनयेदसह्यं वेदनाभरम्
अन्तर्भगिबलेनैव साम्राज्यं बलवद्भवेत् ॥ ४१
- त्रिटीष्वौऽद्य जानन्ति भारतीयान्तरस्थितिम्
आन्दोलनम्यावसरस्सर्वथा समुपस्थितम् ॥ २
- कीर्तनीयश्च मन्तव्यस्स्वराज्यमिति मन्त्रराट्
इत्युक्त्वा वैश्यजातीयान् निर्ययौ स सभाङ्गणात् ॥ ४३
- मुम्बाप्रान्तीयकृषिकै रादृत स्ससुधीस्तदा
'चिकोडी' ग्राममभ्येत्य तत्रैवं समजल्पत ॥ ४४
- दरिद्रोऽस्मि यथा यूयं तथाऽहमपि कर्षका
जाने वो जीविकारेखां सर्वकष्टैरुपद्रुताम् ॥ ४५
- आंग्लेयप्रभवोऽद्यैवे संग्रामाङ्गणवर्तिनः
सार्थमेकशत कोटीरूप्याणां भारतावने ॥ ४६
- साहाय्यमभिकाक्षन्ते योद्धुयोधाश्चभूरिशः
महत्यस्मिन् सम्पराये लब्धे तेषां महाजये ॥ ४७
- स्वराज्यदानशपथं कारयित्वा यथोचितम्
प्रार्थित सर्वसाहाय्य सर्वथा कार्यमेव न ॥ ४८

श्लो॥ सर्वांन्विभेदान्विस्मृत्य प्रभुभक्तिपरायणै उपस्थातव्यमस्माभि स्सहि धर्मस्सनातन ॥	४६
विना कष्टे. क्वचिदपि न लभ्य सुखमुत्तमम् स्वराज्यसुखमत्यन्त नाकाशान्निपतिष्यति ॥	५०
सर्वप्राणपणेनापि स्वराज्यं प्राप्यमेव न. आग्लप्रजाना सौमुख्य श्रूयते-स्मासु सांप्रतम् ॥	५१
लब्ध्वा स्वराज्यवाग्दानं साह्यं शक्त्या विधीयताम् एव मुक्त्वा प्रसङ्ग स्व, विरराम सुधीवर ॥	५२

इति श्रीलोकमान्यचरिते, मुम्बापुर, बेलगाम, अहम्मदनगर,
चिकोडीग्रामप्रसङ्गानाम एकादशस्सर्ग ॥

काचवलयाः = Bangles.

सस्कृतिः = Culture.

अन्तर्भगिबलः = Internal strength.

अथ द्वादश स्सर्गः ।

- श्लो॥ गोपालकृष्णनिर्याणवार्ता श्रुत्वा विषण्णधीः
श्मशानवाटिका गत्वा विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १
- आजानपावनोदीर्णचारित्रकविभूषणः
एतादृशो धन्यजन्मा भारत्या नैव दृश्यते ॥ २
- करुणारससर्वाभिसारसम्मर्दचेतनः
भारताम्बाकिरीटाग्रकोहिनूर्वज्रभूषणम् ॥ ३
- महाराष्ट्रमहीभागसारसर्वस्वपेटिका
निर्वर्त्य जीवितफल त्यक्त्वाऽस्मान् शोकसागरे ॥ ४
- पुनरावृत्तिरहितवर्त्मना क्वनु वा गतः
तदीयलोपसम्पूर्ति न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ ५
- देशमातुर्मया भूय. कृत ऋणविमोचनम्
इत्येव परमेशस्य सन्निधौ साक्ष्यमुत्तमम् ॥ ६
- वक्तुमर्हति गोपालकृष्ण एव न चेतः
न भूपतिर्नापि धनी सामान्योऽसी गृही मतः ॥ ७
- लोकातिगमहामेधाशक्त्या स्वकृषिवैभवात्
साहसेन च धैर्येण त्यागदाक्षिण्यसम्पदा ॥ ८

- श्लो॥ सर्वातिशायियशसा विलिम्पन् सर्वतो दिश
स्वधृत कार्यसभार निधायास्मद्भुजार्गले ॥ ९
- परमेशानसान्निध्य मपरावृत्तये ययौ
तदनुष्ठितमार्गेण तच्चिकीर्तिसन्तते ॥ १०
- अनुष्ठानात्तदीयात्मशान्तिरात्यन्तिकीभवेत्
इत्थ विलप्य बहुधा श्मशानात्स न्यवर्तत ॥ ११
- अथ मुम्बापुरीरत्ने तन्निर्याणमनुस्मरन्
शुशोच तिलको भूयश्शोकोपहतचेतनः ॥ १२
- अनाथशिशुसंरक्षादीक्षार्या दीक्षितात्मनः
यशोभि पुष्कलैस्तस्य श्वेतन्ते सर्वदिवतटा ॥ १३
- राजकीयमहारङ्गे मयाय प्राक्प्रवेशित
निरन्तरकृषेरस्य प्राणहानिरजायत ॥ १४
- फर्गसन्निति विख्यातकलाशालान्तरे समा
अष्टावावामुपाध्यायौ तेन जाने तमन्तत ॥ १५
- आशयेषु क्वचिद्भेद वर्ततां नाम किं ततः
जानामि गुणसम्पत्तिं जानामि हृदयान्तरम् ॥ १६
- जीवित राजकीयेषु कार्यदीक्षा निरन्तराम्
चिरकालीनसाङ्गत्याज्जाने चारित्र मद्भूतम् ॥ १७
- भारत्या गर्वसम्पत्तिस्त्रिधा मातुरीदृशः
तनयो विनयोदीर्णः सर्वकालेषु दुर्लभः ॥ १८

- श्लो॥ शोचित्वा ल सदाऽस्माभि स्तस्य मार्गेनुगम्यताम्
एव विलप्य बहुधा निश्चक्राम सभाङ्गणात् ॥ १९
- कालीघट्टमह्मपुर्यां भारतीयमहासभा
आनीबसन्ताभिधाया आधिपत्ये सुसङ्गता ॥ २०
- तदाऽऽलीसोदरी भव्यो कारागारातिथीकृतौ
तयोर्माता द्रष्टुकामा ता सभा समुपागता ॥ २१
- सरोजिनीप्रभृतयः स्तामानर्चुस्समुत्सुका
लोकमान्यस्तदा चक्रे सदुपन्यासमुत्तमम् ॥ २२
- वीरप्राताऽसि भो देवि धन्याऽसि जगतीतले
कल्याणगुणमन्दारौ कमनीयाकृतिश्रियौ ॥ २३
- अन्योन्यसदृशौ धीरौ सिंहसंहननावुभौ
पुत्रौ प्रसूय भवती स्त्रीजातिमतिरिच्यते ॥ २४
- राजद्रोहाभिधो दोषस्वरक्षकभटार्पितम्
आरोप्य तत्क्षणादेव कारागारातिथीकृतौ ॥ २५
- चलितेन तूष्णेनापि वेपते प्रभुता हि न
विचारणाप्रहसनं नापि किञ्चिदनुष्ठितम् ॥ २६
- पाशवबलमालम्ब्य दण्डोय विहितो हि तौ
कश्चिल्लेखस्त्वगुरवे दिल्लीपुरनिवासिवै ॥ २७
- राजद्रोहविषाकीर्णताभ्यां प्रेषित इत्युत
आरोपितप्रभुत्वेन दोष इत्यनुशुश्रुम ॥ २८

- श्लो॥ कीदृग्लेख कथं प्राप्तः कस्य हस्ताक्षराणि वा
नैतद्विमृष्टं यात्किञ्चित् न्यायस्थानेष्वहो बत ॥ २६
- मुधा बद्धौ महावीरौ स्वार्थलोलैर्निरङ्कुशं.
तयोर्जयपताकेदं कारागारेषु बन्धनम् ॥ ३०
- यशस्य सर्वतोभद्रं सर्वसस्तुतिभाजनम्
इन्द्रोपेन्द्रतनूजाभ्यां महाभागा यथा-दिति ॥ ३१
- सुपर्णारुणपुत्राभ्यां यथावा विनताञ्जिता
तथात्वं शोभसे देवि ! स्त्रीजातौ वरवर्णिनि ! ३२
- सभापक्षेण ते देवि प्रणामानर्पयाम्यहम्
इति व्याहृत्य तिलकं स्तूष्णीमास सभान्तरे ॥ ३३

इति श्रीलोकमान्यचरिते गोपालकृष्णगोकुलप्रशसाप्रसङ्गः,
अलीसौदरप्रशसाप्रसङ्गश्चेति द्वादश स्सर्गः ॥

अलीसौदरी=Showkat Ali and Mohammad Ali.
सरोजिनी=Srimathi Sarojini Naidu
विचारणा=A Trial.

अथ त्रयोदश स्सर्गः ।

श्लो॥ एवमावर्तयन् चक्रं दूरादवहितेक्षणः

सञ्चचार महाधीरो भारत्या भारमुद्रहन् ॥ १

अत्रान्तरे महाघोरस्सङ्ग्राम स्समपद्यत

अत्रत्याङ्ग्लेयविभव भारत सैन्यमुत्तमम् ॥ २

सम्प्रेषयितु मुदुक्तास्तानेव तिलकोऽब्रवीत्

किञ्चिदेवास्ति फलित वेतनोपात्तसैनिकै ॥ ३

आङ्ग्लेयसैनिकैस्साक प्रतिपत्ति स्समायदि

दीयेतास्मत्सैनिकाना प्रेषयाम सुसैनिकान् ॥ ४

पञ्चसाहस्रसङ्ख्याकान् समर्थान् प्रतियोधने

अन्यथैकैकयोधस्य प्रत्याम्नायतया पुन ॥ ५

शतरूप्याणि दास्याम. नात्र कार्या विचारणा

एवमु वदत स्तस्य नाजानन् ते मनोगतिम् ॥ ६

प्राभवोद्भूतगर्वान्धतमसावृतचेतसः

तस्य वाग्बन्धन चक्रुः प्रस्तुत्यायोधनोद्यमम् ॥ ७

तथाऽपि भारतीसैन्यसाहाय्येनैव सम्भृतः

तस्मिन् युद्धे जयस्तेषा माङ्ग्लेयानामपद्यत ॥ ८

श्लो॥ यियासुस्तिलको धीर 'लण्डन्' नगरमुत्तमम्
आगत्य मद्रनगरीमुवास दिवसद्वयम् ॥

६

एवमूचे सभारङ्गे विषयास्तानुद्गाहरन्
सर्वमान्दोलन कार्यं भारते देश एव न ॥

१०

अन्यत्र गमनं व्यर्थमिति यो निश्चयः पुरा
युद्धानन्तरकालेऽस्मिन् विपर्येति स निश्चय ॥

११

ब्रिटीषबोध्य जानन्ति निर्वीर्यकरणेन न.
समुद्धूत महानर्थं जित्वाऽप्यस्मिन् महारणे ॥

१७

तदयं समयोऽस्माकं निवेदयितुमीप्सितम्
यथापूर्वं निराकर्तुं मक्षमा हि ब्रिटीषव. ॥

१३

यथाकथञ्चित्ते दुद्युस्स्वराज्यं सर्वकाङ्क्षितम्
इति मत्वा व्यवसिता गन्तु लण्डनपत्तनम् ।

१४

समुद्रयानमसकृत् प्रमादशतं सङ्कुलम्
अनुग्रहेणेश्वरस्य श्रीमता माशिषा बलात् ॥

१५

सर्वं सम्पद्यते सम्यक् यास्यामो वयमुत्सुका
सर्वं प्रमादभूयिष्ठं भवेद्देवविपर्ययात् ॥

१६

भारं निधाय तद्देवे देशरुत्बाणकामिनः
परं साहसं मांलम्ब्य यास्यामो कार्यगौरवात् ॥

१७

अथ गृहे गोकुलाख्ये महाराष्ट्रान्ध्रसौदरं
दत्तसम्मानपत्राणां मदादीदृशमुत्तरम् ॥

१८

- श्लो॥ विद्यानगरसाम्राज्यपालकै कल्पिताध्वना
अपालयन् महाराष्ट्रपालकास्त्वमही चिरम् ॥ १९
- शिवाजिप्रमुखा धीरा गुणग्रहणतत्पराः
तेनानपायसम्बन्ध महाराष्ट्रान्धयोश्चिरात् ॥ २०
- अन्योन्यस्निग्धभावोपलिप्ता वतमिहे वयम्
परभाषाप्रभुत्वाभ्या सम्बन्धा न स्तिरोहिता ॥ २१
- प्राप्ते स्वराज्ये सहसा परभाषा गमिष्यति
भाषाराष्ट्रविभागोऽपि चिरादभिमतो मम ॥ २२
- सर्वानर्थप्रसवभूस्सर्वाभीष्टनिरोधिनी
परप्राभवलक्ष्मीर्न धिम् धिम् नृत्यति मूर्धसु ॥ २३
- स्वराज्यप्राप्तये सर्वे सङ्गताः प्रयतामहे
फल दैवबलायत्त प्रयत्नोऽस्मद्वशे वसेत् ॥ २४
- इत्य समाप्य वक्तव्य जयध्वानैः पुरस्कृत
प्रयाणाय मति चक्रे मित्राभ्या स पुरस्कृतः ॥ २५
- विहाय मदनगरी प्रतस्थे मुम्बयीं पुरी
आश्विनेयसदृक्षाभ्या मित्राभ्यां स पुरस्कृतः ॥ २६
- ‘माण्टेगु’ मन्त्रिवर्यस्य नवीनं पालनाविधिम्
विभ्रष्टु काचन सभा तदावर्तत तत्पुरे ॥ २७
- उपगम्य सभामध्य तद्विधिं विममर्श ह्य
शुष्कप्रियवचोऽन्यासैः विधातु सुखमेव नः ॥ २८

श्लो॥ वाक्चातुरी सुमहती मन्त्रिणा सप्रदर्शिता श्वपालनप्रदानस्य नावधिस्तत्र कल्पितः ॥	२६
क्रमप्रदानमितियत् भवेद्वा शतवार्षिकम् कलामात्रमिदं दत्तं कथं तुष्याम तावता ॥	३०
दश वा पञ्चदश वा वर्षाणामवधिर्यदि विहितं स्तेनं तृष्याम. किं स्यात् शुष्कप्रियोक्तिभिः ॥	३१
स्वराज्यदानमस्माकमाग्लाना चापि लाभकृत् युद्धादिसकटेष्वेषामस्मत्साहाय्यमाप्यते ॥	३२
समानप्रतिपत्त्याद्या भारती स्ववशे यदि आग्लराज्यरमा स्वप्नैः—प्यजय्या शत्रुकोटिभिः ॥	३३
विविच्य तदिदं तत्र निवेदयितुमुद्यता एव मुक्त्वा समामन्त्र्य सर्वानिव सभासदः ॥	३४
जयध्वानमहापूर्णपूर्णपात्रसभाजित कर्पदिचन्द्रपालाभ्यां प्रतस्थे लण्डन पुरम् ॥	३५
परार्थमायोजितसर्ववृत्ते. सर्वातिशायिप्रथितात्मशक्ते । गङ्गाधरस्य स्पृहणीयमूर्ते न दुष्करं किञ्चिदिहोपपद्यते ।	३६
इति लण्डनयात्रापूर्वैरङ्गोनाम त्रयोदशस्सर्गः ॥	

येह गोकुलाख्यः = The Gokhale hall.

भाषाराष्ट्रम् = Linguistic Province.

अथ चतुर्दश स्सर्गः ।

- श्लो॥ ग्राङ्गलेयराजधानी तामपराममरावतीम्
प्रविश्य स सुहृत्तस्यास्सुषमा भवलोकयन् ॥ १
- विस्मयोत्फुल्लनयन स्समचिन्तयदीदृशम्
दृष्ट्वाऽपि नगरी पूर्वं पुनर्नवनवायते ॥ २
- प्रदर्शयितुकामेन सर्वतोमुखवाहिनीम्
समग्रा विभुता स्वस्य विधात्रेय विनिर्मिता ॥ ३
- नाधिकावाऽपि सदृशी पुर्यस्या दृश्यते क्वचित्
इत्येवदृष्टमनसा ता पुरी भवलोकयन् ॥ ४
- तास्तास्सभा प्रविश्यासौ सिंहो गिरिगुहा इव
उपन्यासान् स्वराज्यार्थान् विदधे वाग्विदा वर ॥ ५
- तयोपन्यासधोरण्या सञ्चचालेव सा पुरी
समेषा भारतीयाना निजराज्यैकवाञ्छितम् ॥ ६
- न्यवेदयद्बहुमुख प्रामाण्याञ्चितयुक्तिभि
जङ्गमोऽय महानब्धि स्तिग्धगम्भीरघोषणः ॥ ७
- इति त मेनिरे सर्वे सभ्यास्तत्र समागताः
अत्रान्तरे तु विरते जर्मनीयुद्धसकटे ॥ ८

श्लो॥ 'पारिस्' नामपुरोत्तसे काचित्सन्धिसभा८८दृता
तत्तद्देशीयसचिवप्रमुखास्तत्र सङ्गताः ॥

६

तत्र गन्तु सुधीसम्राडाज्ञापत्रमयाचत
न्यषिध्यताङ्गलेयं वरैस्तत्र गन्तु स सत्तम ॥

१०

भीतिहेतु स विज्ञाय तेषा विस्मितमानस.
तत्सभापति मुद्दिश्य कञ्चिल्लेखमनुत्तमम् ॥

११

प्रेषयामास सुश्लिष्टं सर्वविस्मयभाजनम्
श्रीक्लेमेंको ! सभाध्यक्ष ! सेखो८८य तत्सभान्तरे ॥

१२

उद्घाट्यतां करुणया भूतार्थप्रतिवेदक.
विभज्य पाल्यते द्वेधा भारतोर्वी ब्रिटीषुभिः ॥

१३

स्वतन्त्रराज्यभूभागः प्रजाभूभाग इत्यपि
'बिकवेर' 'महाराजः' 'सिन्हा प्रभुवरस्तथा ॥

१४

भागद्वया त्सुसंशोध्य सधिसभ्यतया८८दृता
नैतौ प्रजाप्रतिनिधी ब्रिटीषुवशवर्तिनौ ॥

१५

दिल्लया भारतजातीयसभयेदं निवेद्यते
अधिकारविधानेषु पाल्यपालकयोर्द्वयो ॥

१६

महदन्तरमस्त्येव तथा८८पि प्रभुसत्तमै.
प्रजापक्षो नाद्रियते गन्तु सन्धिसभान्तरम् ॥

१७

वंशाल्येन प्रजासख्याबाहुल्येनार्थसम्पदा
प्रधानजातितामेषा भारती सर्वथा८८श्रुते ॥

१८

- श्लो॥ ईर्ष्या वा द्रोहचिन्ता वा भारत्यां नोपपद्यते
आङ्गलसाम्राज्यरक्षाया ज्ञातीयसमितेरपि ॥ १९
- उपकुर्याद्बहुमुखं स्वतन्त्रा यदि भारती
दास्यशृङ्खलबद्धेय स्वान्तश्शक्तिप्रदर्शने ॥ २०
- अलसा दीनदीनेव कोणे तिष्ठति कुत्रचित्
भारतामिषमादातु मैरोपाखण्डवासिनः ॥ २१
- विवदन्ते दिवारात्र त्रुषा सुन्दोपसुन्दवत्
आसिया-मेरिकाखण्डे धनधान्यादिसङ्गहे ॥ २२
- ग्रहंपूर्विक्या नित्यं प्रयतेते यथाययम्
तेन शान्तिकथा लोके विमृग्या सर्वतो भृशम् ॥ २३
- ग्रान्तरङ्गिककार्येषु स्वतन्त्रा यदि भारती
सर्वोपकारपरमा शश्वदेव भविष्यति ॥ १४
- भूखण्डे पञ्चमो भागः भारतीया वसुन्धरा
सर्वेषामपि खण्डानां वज्रदुर्गं भविष्यति ॥ २५
- लुप्तवीर्या निरुत्साहा निस्सरेवाद्य दृश्यते
दास्यमस्या दुराधर्षं दौर्भाग्यं जनयत्युत ॥ २६
- प्रतिहन्ति पुरोवृद्धिं मैहिकामुष्मिकीमपि
सभा महम्मदीयानां हैन्दवानां च सङ्गता ॥ २७
- केनडादिमसामन्तराज्यतुल्याधिकारिताम्
काक्षते स्वान्यखण्डानामपि श्रेयोविधायिनीम् ॥ २८

- श्लो॥ परिश्रमाणामुद्धार दारिद्र्यस्य निबहृणम्
साकेतिकप्राथमिकमुख्यविद्याभिवर्धनम् ॥ २९
- वर्णाश्रमाचारधर्मविशेषपरिरक्षणम्
इत्यादिक स्वय कर्तुमहीते भारतप्रजा ॥ ३०
- पाश्चात्यभावव्यामुरधं नैतत्किञ्चिन्निरुह्यते
सर्वमेतत् सुसन्धातु भारतैरेव शाक्यते ॥ ३१
- ब्रिटीषुकार्मिकवरा जानन्त्येतदनाकुलम्
'रोमनैथन्स' देशाभ्या प्रागेवास्माकमूर्जितम् ॥ ३२
- नागरत्वमिति ज्ञेय चारित्रपरिशोधनान्
अलक्ष्येन्द्रस्य यात्राया. पूर्ववालीनमेव न. ॥ ३३
- राज्यपालनचातुर्थवैभव सुप्रतिष्ठितम्
न सहेमहि मिथ्याभिशसन परराट्कृतम् ॥ ३४
- तत्तद्राजन्याकोद्भूतविभेदरूपवधिता
प्रजाविच्छित्तिरस्माक दोषो मूर्ध्निध प्रतिष्ठित ॥ ३५
- न्यायस्य शासनाना च कार्यनिर्वहणस्य च
तिस्रश्शाखाः प्रवर्तन्ते 'वैसराय' वशानुगा ॥ ३६
- भारत्या राज्यतन्त्राणा सर्वेषामीश्वरो हि स
नाममात्रेण वर्तन्ते लण्डननगरसत्तमे ॥ ३७
- इण्डियाकार्यदर्शी च तद्वर्गीयाश्च केचन
मन्त्रिवर्यस्तु 'माटेगु' ज्ञानीते भारतीस्थिति ॥ ३८

इल॥ पालनापद्धतिस्तत्र सर्वथा न समञ्जसा इति मत्वा नु विदधे नव्यं पालनशासनम् ॥	३९
तदेतत्कथित नाम्ना बाध्यतायुतपालनम् तदाश्चर्यं विषाद च भारताना करोत्यलम् ॥	४०
निरडकुशाधिकारस्य लोपो नात्र विलोक्यते 'इण्डिया' प्रभुतापक्षे 'पार्लमेण्ट' सभासदाम् ॥	४१
नास्ति सम्बन्धइत्येव चतुरैर्वचनै कृतम् राष्ट्रेषु द्वद्वप्रभुतापद्धति स्तत्र निर्मिता ॥	४२
तया क्रमेण राष्ट्रेषु प्रभुतासौष्टवोदये भारते—२२डन्लप्रभुत्वस्य प्राभवं क्षीणतामियात् ॥	४३
इति नाम नवोत्पन्न बाध्यतायुतपालनम् अधिकारेन दत्तेन नव्येनान्तविषेणहा ॥	४४
वैसरायप्रभुत्वस्य नैरडकुश्यं प्रसिध्यति भारतीयानपि स्वार्थपरानात्मवशानुगान ॥	४५
सर्वत्र सर्वतन्त्रेषु वैसरायो नियोक्ष्यति न तेनाभीष्टसिद्धिस्स्याद्भारतीयप्रजातते ॥	४६
बाध्यतापालन नाम बृतकोशातिकीसमम् एव निरूपिता कार्यनिर्वाहकसभास्थिति ॥	४७
शासनाना सभारीति बाध्यतायुतपालने शृण्वन्तु कथयाम्यद्य तत्र सभ्याश्शत पुन ॥	४८

- श्लो॥ सप्तषष्टिस्तत्र सभ्या प्रजाप्रतिनिधीकृता
त्रयस्त्रिंशत्तत्र सभ्या प्रभुत्वेन नियोजिता ॥ ४९
- प्रजापक्षीयसख्याया बाहुल्येऽपि न नः फलम्
'स्टेटकौन्सिलिति' ख्याता काचित्स्यादुत्तरा सभा ॥ ५०
- पञ्चाशत्तत्र सभ्या स्स्युः पूर्वशासनशोधकाः
वैसरायनियोच्यास्स्युरेकोनत्रिंशदीप्सिताः ॥ ५१
- एकविंशतिसभ्यास्स्युः प्रजापक्षसमुत्थिता
प्राक्सभा शासनश्रेणी मन्यथाकर्तुमुत्तरा ॥ ५२
- शक्नोति शासनसभा या, प्रभुत्वबलोजिता
आभासस्वर्णमेवेद बाध्यतायुतपालनम् ॥ ५३
- विभज्य नवराष्ट्राणि भारती परिपाल्यते
कार्यनिर्वाहकसभा नकस्मिन्नपि दृश्यते ॥ ५४
- केवल शासनसभा स्सन्ति राष्ट्रेषु सर्वतः
प्रजाप्रतिनिधीना हि सङ्ख्या तत्र विलुप्यन्ति ॥ ५५
- वङ्गनामनि राष्ट्रे तु सङ्ख्याबहुलता स्थिता
तथाऽपि शासनश्रेण्याः कृताया अपि शास्त्रतः ॥ ५६
- कार्यनिर्वाहिवर्गस्य वशे स्थास्यति जीवितम्
प्रजाप्रतिनिधीना हि काश्चित् शास्त्राः करे स्थिताः ॥ ५७
- अधिकारिवशे काश्चित्तिष्ठन्ति समभीप्सिताः
दश वर्षमिते काले गते 'लण्डन' पत्तनात् ॥ ५८

इलो ॥ कश्चित्सघस्समागत्य कर्ताऽस्मच्छक्तिशोधनम्
तत्रोत्तीर्णत्वमालक्ष्य वृद्धिर्दीयेत पालने ॥ ५९

एवमेव क्रमेण स्याद्दत्तं न परिपालनम्
सैषा द्वन्द्वप्रभुत्वस्य पद्धतिः परिकल्पिता ॥ ६०

परीक्षा भारतीयानां न कस्मैचन रोचते
तद्गर्भे बहवो दोषा प्रजाहित विरोधिनः ॥ ६१

अस्मत्कामितमेतावत् मभ्याशूष्वन्तु मादरम्
युद्धसन्ध्यादिनिर्वाहः परदेशप्रसङ्गजः ॥ ६२

नौकासैन्यादिसम्बन्धी वर्तता प्रभुतावशे
हिन्दूसैनिकवर्गाणां स्वजातीयैस्समादरः ॥ ६३

दीयता तावता तृप्तिं लभेमहि न सशयः
आन्तराङ्गक कार्यालिसर्वनिर्वहणादिकम् ॥ ६४

अस्मद्वशे सदा तिष्ठेत्सैषा न कामना परा
आङ्ग्लसाम्राज्यावच्छेदः न कदाचित्सहामहे ॥ ६५

आङ्ग्लेयचक्रवर्ती नश्चक्रवर्ती सदा भवेत्
केनङ्गादिमसामन्तराज्यैः स्तुल्याधिकारिता ॥ ६६

सर्वेषां भारतीयानां योगक्षेमविधायिनी
एव समाप्य तं लेखं विरचामः सुधीवरः ॥ ३७

इति श्रीलोकमान्यचरिते द्वितीयलण्डनयात्रा, पारिसूचि-
सभालेखश्चेति चतुर्दशस्सर्गः ॥

क्लेमेन्टको = Senator M. J. Clemenco.

सिन्हाप्रभुवरः = Lord Sinha.

केनडादि...तुल्याधिकारः = Dominion status.

नागरत्व = Civilization.

इण्डिया कार्यदर्शी = Secretary of state for India.

न्यायस्य, शासनाना, कार्यनिर्वहणस्य च शाखा = Judiciary,
Legislative and executive wings.

अथ पञ्चदश स्सर्गः ।

- श्लो॥ काश्यां भारत धर्मस्थि महामण्डल सन्निधौ
उपन्यास्यदय विज्ञो मतमुद्दिश्य हैन्दवम् ॥ १
- हिन्दुमत महावृक्ष शाखः भूतान्यनेकश.
वैष्णवादि मतान्यत्र सन्ति भारतभूमिषु ॥ २
- तेषां समैक्य क्रियतां महामण्डलसंस्थया
मतानामपि सर्वेषा वेदा मूलमिति स्थितिः ॥ ३
- एकदैव समुत्पन्ना मनुजास्स्वमतैस्सह
मतानामपि सर्वेषा मूल हिन्दुमत मतम् ॥ ४
- ऐक्यसम्पादनेनैषामभेद्य हैन्दव मतम्
पुत्रपौत्रादिसगत्या कुटुम्बीव महद्भवेत् ॥ ५
- सर्वस्वातन्त्र्यशाखासु मतस्वातन्त्र्य मोप्सितम्
'धृ' धातो धारणार्थाद्धि धर्मो निष्पद्यते स्फुटम् ॥ ६
- धारण बन्धन चेति तदर्थद्वयमीरितम्
मिलित्वाऽर्थद्वय धर्म तदेव मत मिष्यते ॥ ७
- सौशात्यधर्मनिर्वाहः भगवद्विषयानुगः
साधिको बन्धुभावो हि चेतनानां परस्परम् ॥ ८

- श्लो॥ धर्म इत्यपरो ज्ञेय तत्सर्वं मतमिष्यते
समृद्ध भारत वर्षं वैदिके युगसत्तमे ॥ ६
- एकजातितया सर्वे संधीभूय सुख स्थिता
स्मर्तव्यवैभवा जाता जातिस्सप्रति हैन्दवी ॥ १०
- सघीभावो विनष्टोऽभूत् लब्धेयतेन दुर्गतिः
पुनरुद्धरणादस्य सर्वं सम्पद्यते शुभम् ॥ ११
- कन्याकुमार्यां काश्मीरे काश्या कोल्हापुरेऽपि च
यत्र कुत्र स्थितावाऽपि दूरे वा यदिवान्तिके ॥ १२
- भारताया वय स्याम नान्य इत्यवधार्यताम्
भाषा वा यदिवा वेषा आचारा वा परस्परम् ॥ १३
- यथायथ विभिद्यन्ता न भिन्नास्तावता वयम्
वदिक वाङ्मय सर्वं श्रीमद्रामायणदकम् ॥ १४
- एकाकारेण पूज्यन्ते तदैक्यस्य निदर्शनम्
एक जातीयताभावभावनाबलसम्पदा ॥ १५
- अस्माक प्रतिपत्तिस्स्यात् खण्डखण्डान्तरेष्वपि
धर्मग्लानौ स भगवान् भारतेऽवतरिष्यति ॥ १६
- इत्येव मतमेवंकमस्माक बांधयत्युत
मतभेदेऽपि सर्वेषा गम्यस्थानमनन्यवत् ॥ १७
- अतस्सह्नभावेन वर्तितव्य परस्परम्
इत्येव बोधयत्यद्वा मत न स्सर्वसम्मतम् ॥ १८

- श्लो॥ श्रीशङ्कराक्षराचार्यै स्समैक्यं मुपबोधितम्
अस्मन्मतस्य शत्रुत्वे वर्तेते द्वे यद्विद्वत्तम् ॥ १९
- एकः प्राकृतिक शास्त्र द्वितीयं क्रैस्तव मतम्
वसुना जगदीशेन दर्शिता चेतनास्तितम् ॥ २०
- सर्वत्र तेऽद्य जानन्ति पाश्चात्यपरिशोधका
क्रैस्तवा अद्य जानन्ति कर्म सिद्धान्तसत्यताम् ॥ २१
- शरीराणां मनित्यत्व जीवानां नित्यसत्यताम्
योगाभ्यास विशेषणं हृत्कोशस्याविकम्पनम् ॥ २२
- दृष्ट्वा पाश्चात्यभिषजो विस्मयं परमं गताः
योगज्योतिषवंद्यादिशास्त्राणां मृषिसत्तमैः ॥ २३
- रचितानामेकदेशप्रत्यक्षत्वं निदर्शनं
पाश्चात्या अपि जानन्ति प्राज्ञा निष्पक्षपातिनः ॥ २४
- त्रिसत्यं भारतमतमिति सम्यग्विशोधनात्
राजनीतिर्मतमिति द्वितीयं नान्तरीयकम् ॥ २५
- तदेतद्बोधनार्थं पाठशालास्समन्ततः
एतन्महामण्डलेन स्थापनीया प्रयत्नतः ॥ २६
- अलसत्वं मनास्था च सनातनमतादिषु
काले भाविनि नास्माकं योगक्षेमाय कल्पते ॥ २७
- एकदेशाभिमानश्च महानर्थाय कल्पते
मतान्तरेषु सहनं सर्वत्र समदर्शिता ॥ २८

श्लो । भद्राणि सविदास्यन्ति कल्याणगुणसम्पद अधस्तान्नश्च णयो विद्यमानान् हिरण्मयान् ॥	२६
आकरान् दर्शयन्त्यद्य पाश्चत्य परिशोधका नाता लज्जाकर किञ्चिदुनिष्टत निबोधत ॥	३०
भारतीयैस्स्वय कार्यं प्रकृते पश्चिधनम् नावरा परदेश्येभ्य बुद्ध्या सूक्ष्माथदर्शनै ॥	३१
अस्पृश्यता समुद्दिश्य निजाशयमवेदयत् लोकमान्यो दार्ढ्यदर्शी सवशास्त्रार्थसम्मतम् ॥	३२
अस्पृश्यजातिर्न क्वापि शास्त्रेषु परिदृश्यते दृष्टौ भगवतस्सर्वे सोदरा एव तत्त्वतः ॥	३३
उन्सवेषु विवाहेषु यात्रासु च महापदि स्पृश्यन्ते सर्वजातीया स्वर्वैरेव निराकुलम् ॥	३४
माहम्मदा क्रैस्तवाश्च मतान्तरगता अपि स्पृश्यन्ते म्वमतस्थाना स्पर्शदोष कथ भवेत् ॥	३५
स्वराज्ये समनुप्राप्ते स्पर्शदोषनिवारणम् सङ्घसस्कारकार्थेषु प्रथमस्थान मर्हति ॥	३६
प्रतिमा गणनाथस्य गणपत्युत्सवान्तरे धृत्वा मृच्छकटे कश्चिदस्पृश्यस्सहितो मया ॥	३७
उत्सवस्थानमगमन्नाहं विप्रैर्बहिष्कृतः प्रविशन्ति ममागार सत्क्रियन्ते च ते मया ॥	३८

- श्लो॥ अचिरेणैव कालेन नश्यत्यस्पृश्यता ध्रुवम्
सर्वजातिषु सोदर्यं मीप्सितं परमे'शतु ॥ ३९
- तस्मात्सोदरताबुद्धिं स्सर्वाव्युदयकारिणी
बहूद्यमव्यापृतत्वा शैतत्कर्तुं मश्वनुवम् ॥ ४०
- स्वराज्यसौधसोपानं मस्पृश्यत्वनिवारणम्
इति व्यादृत्य स सुधीः स्वाशयं विरराम हा ॥ ४१
- सङ्घसंस्कारमुद्धिश्य 'बेल्ला' नगररुत्तमे
उपन्यास्यदसौ श्रीमान् महाथै मतिरुडग्रहम् ॥ ४२
- प्रजाप्रभुत्वे भिन्नानां माशयानां प्रकाशनम्
सख्याबहुत्वे विजयस्सर्वमेतन्ममेप्सितम् ॥ ४३
- हिन्दूमहम्मदीयानां भैवये सपदि सम्भृते
ब्राह्मणानां तदन्येषामैव्यं नाम न दुष्करम् ॥ ४४
- लक्ष्मोस्थानानि वाणिज्यं कृषिकर्मपरिक्षमा
बाह्याणेतदहस्तेषु वर्तिष्यन्ते विशङ्कटम् ॥ ४५
- तास्तान् सम्मोनयिष्यन्ति ब्राह्मणा वृत्तिकर्षिता
श्ववृत्ते रूपरोधेन ब्राह्मणेषु पृथिविधा ॥ ४६
- जाता दुर्ललिता भावा परेषां परिपालनैः
स्वराज्ये समनुप्राप्ते न ते स्थास्यन्ति सुस्थिरम् ॥ ४७
- मतादिषु दुरावेशं क्रमशो हि विनङ्क्ष्यति
अत्यल्पान् सशयान् हित्वा सर्वैरेकाशयोजितैः ॥ ४८

मातृदेशसमुद्धारे ध्रियता यत्नगौरवम्
सशयी चाश्रद्धधान स्वयमेव विनश्यति ॥ ४६

दास्यशृङ्खलया बद्धा मातर परिपश्यत
तस्या प्रीति समुत्पाद्य सुखितास्याम भूतले ॥ ५०

लालनै रिष्टदानेश्च प्रतिप्रत्या च पोषणै.
मातैव पुत्रसन्तत्यास्सौभ्रात्र वर्धयिष्यति ॥ ५१

इति श्रीलोकमान्यचरिते हिन्दुमतप्रख्यापन,
सहस्रसंस्कारोपबृंहण चेति पञ्चदशस्सर्ग ॥

वसुः जगदीशः = Jagadesa chandra Bose.

आकर = A mine.

अथ षोडश स्सर्गः ।

- श्लो॥ नगर्या ममरावत्या सङ्गते सत्सभाङ्गणे
विवृत्य गीतासाराशं बभाण वदतां वर ॥ १
- ससारार्णवमग्नानां मुक्तिरत्यन्तदुर्लभा
शास्त्रोक्तविधिना वृत्तिर्दुर्घटाऽस्मिन् कलौ युगे ॥ २
- एवं मात्रा च पित्रा च वृद्धे प्राज्ञे मंहात्मभि
उपदिष्टोऽस्मि कौमारे तदाद्यहमतन्द्रितः ॥ ३
- वेदान्तसारसर्वस्व गीतां पठितुं मुत्सुक
गीता पठन्ति बहव स्वीयमाश्रयमाश्रिता ॥ ४
- तेषां तु ज्ञायते किञ्चिद्गीताया हृदयान्तरम्
गीताया हृदयं ज्ञातुमपठ शुद्धमानसः ॥ ५
- ज्ञानं भक्तिस्तथा योगं कर्म चेति चतुष्टयी
दृश्यते बहु गीतासु निर्भरः कुत्र वा हरे ॥ ६
- इति जिज्ञासितव्येऽस्मिन् निश्चयोऽयं मयाकृतः
कस्मिन् काले च सन्दर्भे किंनिमित्तमियं कृतिः ॥ ७
- प्रादुर्भूतेति जिज्ञासा पठनैर्मे पुरस्कृता
ज्ञानिना वाऽपि भक्तेन योगिना वाऽप्यनारतम् ॥ ८

- सलोः॥ कर्मयोग स्त्वनुष्ठेयः कामसकल्पवर्जितः
एतस्य कर्मयोगस्य भक्तिज्ञानादिसंचयः ॥ ९
- सोपानभूत इत्यैव गीताया पिण्डिताशयः
निष्णाक्षिक विमर्शेन कुशलेनावबुध्यते ॥ १०
- युद्धकर्मविरक्तोऽयं सन्यासाश्रमकाक्षिणे
पृथापुत्राय भगवत् श्रीकृष्णपरमात्मना ॥ ११
- गीतोपदिष्ट वेदान्तसारसर्वस्वसङ्ग्रह
जनकादीनुदाहृत्य कर्मयोगो बहूकृतः ॥ १२
- विनष्टमोहजालेन गीतासारार्थवेदिना
अकारि जन्य पार्थेन सन्यासो नाभ्यनन्द्यतः ॥ १३
- इत्यादियुक्तिप्रामाण्यबलेनाह व्यतर्कयम्
निष्कामकर्मकलना गीतया बोधिता ध्रुवम् ॥ १४
- त्रय पदार्थं दृश्यन्ते जीव प्रकृति रीश्वर
जीवेशयो विभागान्ते सङ्कल्पात्परमात्मनः ॥ १५
- प्रपञ्चोऽयं समुत्पन्नस्त जीव कथमुत्सृजेत्
अहं ब्रह्माऽस्मि मुक्तोऽस्मि नान्यदस्तीति भावयन् ॥ १६
- यदि जीव परिहरेत्प्रपञ्चमिमं मन्तव्यं
जातेन वाऽप्यजातेन तेन सृष्टेः फलं नहि ॥ १७
- कर्तव्यं रहितेनाऽपि क्रियते कर्मविस्तरं
यावदुच्चवसिति प्राणी तावत्कर्मणि सज्जति ॥ १८

- श्लो॥ 'न मे पार्थास्ति कर्तव्य', 'वर्त एव च कर्मणि'
सेय भगवतो वाणी प्रामाणिकशिरोमणि ॥ १९
- जीवेशयो रैक्ययोग प्रपञ्चैक्येन युज्यताम्
यदि नैवप्रपूर्णत्व मेकहानान्न सिध्यति ॥ २०
- ईशजीवप्रपञ्चाना त्रयाणा मेकभावितानि
मुक्तिरित्यवबुद्ध्याह वर्त एव च कर्मणि ॥ २१
- निष्कामकर्म ज्ञान च तोल्येन प्रतिपद्यताम्
इति गीतारहस्यार्थ व्यवृणोत्परमाद्भुतम् ॥ २२
- कर्मयोग समुद्दिश्य 'नासिका' नगरोत्तमे
उपन्यास्यदसौ श्रीमान् ब्राह्मणाना सभामुखे ॥ २३
- मन्येऽहमाशिषो दोष्ता स्मम्मानमिम मर्षित
कर्मयोगाचार्य इति बिरुदस्य न मेऽर्हता ॥ २४
- एक एवास्य जनको वैदेहोऽर्हति नैतर
उपदिष्ट कर्मयोग हरिणाऽऽसीद्विवस्वते ॥ २५
- तेनासौ वेद्यते सर्वे कर्मयोग पुरातन
द्वापरे पुनरेवाय मुपदिष्ट किरीटिने ॥ २६
- गीता नाम महाशास्त्र येनेय भारती मही
कीर्ते शिखर मारुडा खण्डखण्डान्तरेष्वपि ॥ २७
- यदा त्यक्त कर्मयोग तदादि भरतावनौ
भाग्यभोग्यादि सम्पत्ति स्स्वातन्त्र्य मकुतोभयम् ॥ २८

श्लो॥ दूरदूरमभूत्सर्वं मभूम पशुभिस्समाः

निष्कामकर्मयोगो न स्ववराज्यपदलब्धये ॥

२६

साधन शास्त्रगदित निबोधत महाद्विजा*

स्व च राज्य च न प्राञ्च व्यजानन् दूरदर्शिन ॥

३०

स्व नाम जन्मसत्ता स्यात् राज्य तत्राधिकारिता

तया विना न लभ्येत स्वाराज्यमिति निश्चितम् ॥

३१

स्वराज्य मिहसम्बन्धि स्वाराज्य पारलौकिकम्

निष्कामकर्मयोगेन स्वराज्य मनुभूयताम् ॥

३२

ततस्स्वाराज्यसम्प्राप्ति करामलकता मियात्

लभ्यमेवोभय सर्वे रकामयुतचेतन ॥

३३

स्वराज्य हस्तग प्राचा मतो मोक्षोपदेशिन

दृश्यन्ते बहवो ग्रन्थाः प्रणीता दशान्तमानसैः ॥

३४

अस्माक न तथा—द्यास्ते स्वराज्य परहस्तगम्

अधिकृप्य चतुर्वर्गान् चतुर्थान् विशेषतः ॥

३५

प्रावर्तत मत भूम्ना न मुनीन् वनगोचरान्

गर्भस्थजीवजन्तूना योवा वृत्ति मकल्पयत् ॥

३६

सएव भगवान् वृत्ति कल्पयिष्याति सांप्रतम्

एव नु मन्वते केचिदलसा बुधमानिनः ॥

३७

स्वमात्मान समुद्दिश्य स्वेनैव यदि यत्यते

तत स्साह्य स भगवान् करिष्यति यथायथम् ॥

३८

- श्लो । काश्चिच्छ्लोकान् प्रचल्पन्तः प्रायः कुकविकल्पितान्
नकिञ्चिदपि कुर्वाणा वृथायुः क्षपयन्ति ते ॥ ३६
- कविकल्पितपद्याना वेदवन्न प्रमाणता
सर्वे स्सर्वप्रयत्नैः स्वधर्मं प्रतिपद्यताम् ॥ ४०
- अफलं कर्म नास्त्येव दूरे वा यदिवान्तिके
अलसत्वं दंष्ट्रिकता वेदान्ताभासभाषणम् ॥ ४१
- कापूरुषाणां मज्जत्वलक्षणानि न तैः फलम्
आरोपितानां पूर्वैर्नैस्तरूणां फलसन्ततिः ॥ ४२
- यथा—नुभूयते—स्माभिस्तथैवापरजन्मनाम्
फलभोगाय वृक्षाणां आरोपः कार्यं एव न ॥ ४३
- स्वधर्मातिक्रमाद्भावि सन्ततिं न शिष्यति
कर्मचक्रं भ्रमत्येव परमेशनियन्त्रितम् ॥ ४४
- ब्रह्मणो लिपितोषेण विदेशपरिपालनम्
श्रेयासि नो निहन्तीति भ्रमोऽयं पश्चिध्यताम् ॥ ४५
- साधु वा यदि वा—साधु शुभ वा यदि वा—शुभम्
स्ववशं स्वात्मना लभ्य भगवास्तु निमित्तकम् ॥ ४६
- यो रुणद्धि प्रजासत्तां स राजा नरकं व्रजेत्
धर्मेण यः प्रजां पाति स राजा विष्णुसन्निभः ॥ ४७
- अधर्मी निद्यते राजा लोकयोः समयोरपि
अवलिप्तस्य नृपतेः कार्यकार्यमज्ञानतः ॥ ४८

श्लो॥ शासनानि न पूज्यानि त्याज्यान्येव मनीषिभि भारादुपनत सौख्यमधर्म्यं लोकगहितम् ॥	४६
त्यक्त्वा सर्वात्मना धर्मे कष्टेऽपि रमते सुधी सर्वससारचाग्निं तेना भारतजीविना ॥	४७
स्वराज्ये समनुप्राप्ते सर्वं सम्पद्यते शुभम् विद्याविधानं भैषज्यं पर्याप्तौ धान्यसङ्ग्रह ॥	४८
अहोबत ! पराधीना धिक्त्रिकू भारतजीवितम् सन्ति पाश्चात्यदेशेऽपि वेदान्तपरिनिष्ठिता ॥	४९
स्वातन्त्र्यरहितानस्मात्त्राद्वियन्ते पशूनिव गजं पलायनं मिथ्येत्याह कश्चिद्यति किल ॥	५०
तद्वन्मिथ्यात्वमेवास्तु स्वधर्मं प्रतिपद्यताम् अहं ब्रह्मेति ब्रह्मत्वं भावयन् ब्रह्मतामियात् ॥	५१
तद्वत्स्वराज्यं सततं भावयन् तत्प्रपद्यते मिथ्येति मन्यमानोऽपि नच्छिनत्यसिना शिर ॥	५२
गमनागमननिद्रादि करोत्येव निजेच्छया तथा स्वधर्मं इत्येव स्वराज्येऽपि प्रवर्तताम् ॥	५३
वितण्डजल्पशकाद्यैर्वृथाऽऽयुः क्षपणं भवेत् उत्तिष्ठत स्वराज्याय जाग्रत प्रतिबोधत ॥	५४
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् एवमादिश्य स सुधी निश्चक्राम सभाङ्गणात् ॥	५५
इति श्रीलोकमान्यचरिते गोताचोदितकर्मयोगविवरण नाम षोडशः सर्गः ॥	

अथ सप्तदश स्तर्गः ।

- श्लो॥ न नीतिर्नापि धर्मस्यादार्जव कुटिलात्मसु
इति ब्रूते लोकमान्यः नयागमविदां वर ॥ १
- कौटिल्यमपि निग्राह्य सत्येन ऋजुना पथा
राजनीतावपीत्याह महात्मा गान्धि रन्तत ॥ २
- अक्रोधेन जयेत्क्रोधमिति बुद्धस्य भाषितम्
प्रमाणीकुरुते सम्यक् सहनैकपरायण ॥ ३
- ये यथा मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम्
इतीमा भगवत्सूक्ति प्रमाणीकुरुते परः ॥ ४
- उभावपि महाभागौ लोककल्याणकामनौ
जितात्मानौ जितक्रोधौ सर्वत्र समदर्शिनौ ॥ ५
- जगत्प्रह्लादनौ धीरौ जगदेककुटुम्बिनौ
परार्थमनुभूतातिघोरकष्टपरम्परौ ॥ ६
- स्थितप्रज्ञौ त्यागधनौ मूर्तौ शमदमाविव
लोकक्षेमकृतोद्योगौ नरनारायणाविव ॥ ७
- भारतीमानससरोराजहसावुभावपि
तस्वत्त्वौ महामेरुमन्दरोर्वीधराविव ॥ ८

श्लो॥ रत्नाकरमहाब्धीव गम्भीराशयभासुरौ भारताकाशविचरत्सूर्यचिन्द्रमसावुभौ ॥	९
समैकलक्ष्यससिद्धि सन्दानितनिजाशयौ पययिण धुरं गुर्वीमूहतुभरितावनैः ॥	१०
इक्षुक्षीरादिमाधुर्यं तारतम्यमिवानयो सूक्ष्मो रुचिविभेदोऽस्ति सरस्वत्येऽपि दुर्बलं ॥	११
आदर्शचरिते भव्यं पुनाते भारतीमिमाम् भृगुरामस्य तत्तेजो रघुराममिवान्ततः ॥	१२
लोकमान्यस्य तत्तेजो महात्मानमपद्यत उपाधिभेदमात्रेण तेजसो न विभिन्नता ॥	१३
तस्मादस्थानसरम्भ स्तदान्तर्यपरीक्षणम् जित केनापि महसा प्राच्यामुद्धूय भास्वता ॥	३४

इति श्रीलोकमान्यमहात्मनो रान्तर्यपरीक्षण
नाम सप्तदशसर्ग ॥

अथ अष्टादश स्सर्गः ।

- इतो । षट्षष्टिमितवर्षेषु गतेषु सततोद्यमैः
मूर्तिं श्रलोकमान्यस्य क्षीणक्षीणा बभूव हा ॥ १
- अन्तरतु समासाद्य प्रविवेश महान् गद
आत्ममित्रस्य सदर्शनाम्न प्रार्थनया भृशम् ॥ २
- चिकित्सार्थं लोकमान्य मुम्बापुरवर ययौ
तस्यैव सदनैः दास चक्रे बन्धुपरीवृत ॥ ३
- भिषजा सिद्धहस्तानां चिकित्साऽपि वृथाऽभवत्
रोगस्तु स्ववशं निन्ये तन् ता पाञ्चभौतिकीम् ॥ ४
- न शशाकं प्रज्वलन्तीं स्पृष्टुं ज्ञानमयी तनूम्
भित्त्वा स हृदयग्रन्थीन् विच्छिन्नाखिलसशय ॥ ५
- सर्वकर्माणि सन्यस्य ज्वलिते ज्ञानतेजसि
आत्मानं मात्मना पश्यन् जीवनमुक्तिदर्शां गत ॥ ६
- प्रतीक्षमाणस्समयं प्रियबन्धुमिवात्मन
सर्वकर्तव्यकार्याणि समाप्य कृतिना वर ॥ ७
- भूपानन्दमयस्तस्थौ निम्नगङ्गा इवाम्बुधि
चरमा ता दशा तस्य श्रुत्वा सर्वाऽपि भारती ॥ ८

- श्लो॥ निपपातान्धतमसे दु खसविग्नमानसा
लालालजपतिर्गान्धिरन्ये देशीयनायकाः ॥ ९
- आजग्मुर्मुम्बयिपुरी हुटाहुटिगतिस्फुरा
अस्तयन्तमिवादित्म मम्बुहीनमिवाम्पुधिम् ॥ १०
- विभिन्नमिव हेमाद्रि प्रसुप्तमिव दिग्गज
शयानमन्त्यशथ्याया ददृशुस्त समा प्रजा ॥ ११
- पार्श्वे तिष्ठन्तमालोक्य गान्धि तु परमादरात्
प्रोवाच लोकमान्यस्त किस्विन्मा द्रष्टुमागत ॥ १२
- न किञ्चित्प्रत्युवाचासौ शोकनिभिन्नचेतनः
शिरो विधाय तद्गर्भे स्रवद्बाष्पाम्बुलोचन ॥ १३
- मुमोह समय कञ्चिन्महात्मा व्याकुलेन्द्रिय
चरमा भारती तस्य श्रोतुकामान् विलोकयन् ॥ १४
- इदमूचे लोकमान्यस्तस्यैव सदृश वचः
“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि रित्यकुतोभयाम् ॥ १५
- गीतावाणी जगादोच्चै श्रीकृष्णपरमात्मन
समानन्तरमेवास्य तेजो गान्धिमपद्यत ॥ १६
- अस्तयतस्सहस्राशोस्तेजोबह्विमिवात्मनः
ब्रह्मरन्ध्रं हठाद् भित्वा प्राणवायुरनुत्तमः ॥ १७
- निश्चक्राम महायोगिवर्यस्य तिलकस्य हा !
रजःपरस्मिन्महसि सच्चिदानन्दरूपिणि ॥ १८

- पुनरावृत्तिरहिते तेजस्तत्प्रव्यलीयत
लोकमान्यस्य निर्याण स्वय दृष्ट्वा महाजन ॥ १९
- रुरोद भृशमुद्विग्नः शोकोपहतचेतनः
हाहाकारो महान् जातस्ता पुरी प्रतिनादयन् ॥ २०
- सहजा धीरता त्यक्त्वा महाभारतनायका
विलेपुस्सस्वर दीना मातृहीना इवार्भका ॥ २१
- विद्युद्वेगेन सा वार्ता व्यानशे विदिशो दिश
सर्वाऽपि भारती गाढ निमग्ना शोकसागरे ॥ २२
- हठादन्तर्हितानन्दा दीनविकलबदर्शना
सर्वत्र सङ्कुलाक्रन्दा परितप्तार्तचेतना ॥ २३
- मूर्छिता विह्वलोद्विग्ना, न कश्चित्किञ्चिदब्रवीत्
सर्ववृत्तिप्रतिष्ठम्भस्सर्वत्र समजायत ॥ २४
- आसन्विचेष्टास्सकला प्रजाश्चित्रार्पिता इव
व्यलपन् सुभृश दीनास्सर्वे सर्वत्र सङ्गता ॥ २५
- अस्तङ्गतस्सहस्राशुरशूष्यत् क्षीरवारिधि
अभिद्यत महामेरुर्भूतसारस्तिरोहितः ॥ २६
- वेला भित्वा जगदिदं प्लावयामास सर्वत
निरस्तसर्वसभेद करुणारससागरः ॥ २७
- आदेष्टाचोपदेष्टा न सचिवो गुरुरञ्जितः
आप्तस्सखा प्रियो बन्धु स्स्वराज्यरथसारथिः ॥ २८

- श्लो॥ अपरावृत्तये सर्वाननापृध्य क्व वा गत
भारत्या दुर्वहं भार कोनामाद्य धरिष्यति ।। २६
- सिंहस्वप्नायिता यस्य मूर्तिभरितवैरिणां
सिंहसहननस्सोय त्यक्त्वा न क्व नु वा गत् ॥ ३०
- इत्यार्तनादे सभूय प्रतिध्वनति सर्वत
गान्धिप्रभृतयो धीरा ऊह्वस्तस्य कलेबरम् ॥ ३१
- रुद्रभूमिगतास्तस्य सर्वे चक्रं प्रदक्षिणम्
कर्पूरखण्डनिच्यैश्चान्दनैः काण्टसञ्चयै ॥ ३२
- अन्त्येष्टि विधिवत्कृत्वा प्रादहस्तत्कलेबरम्
पुत्रा पुरुषसिंहस्य लोकमान्यस्य दुःखिता ॥ ३३
- लालालजपतिस्तत्र विललाप सगद्गदम्
तस्य तेन विलापेन दुद्रुवुः कटिनाशिलाः ॥ ३४
- व्यवाशीयन्त वज्राणि सर्वमासीद्विचेतनम्
सर्वे भावा रसास्सर्वे करुणारससागरे ॥ ३५
- नामरूपे विहायास्तगता निरवशेषत
अभूतपूर्वसङ्क्षोभः जगत्यां समजू भत ॥ ३६
- नापाययत्सुत माता नौषध रोग्यसेवत
अनिर्वाप्यः पुत्रशोको भारत्यास्समजायत ॥ ३७
- पुत्रा शान्तनवे भीष्मे बालगङ्गाधरेऽधुना
स्मृतिर्ब्रह्ममयी जाता मुमूर्षाविति सजगुः ॥ ३८

- श्लो॥ दशमेऽङ्गि जगद्बन्धोर्विधिवत्तस्य भारता
जलाशयेषु सर्वत्र ददुर्धर्मोदकाञ्जलीन् ॥ ३९
- जगदेककुटुम्बस्य बालगङ्गाधरस्य वा
गाङ्गेयस्यापि या सैषा धर्म्या धर्मोदकक्रिया ॥ ४०
- स्वराज्यसत्रयागाथान् कृत्वा सर्वान् फलोन्मुखान्
मन्दाकिन्यामवभृथस्नानं कर्तुं जगाम हा ॥ ४१
- जितं केनापि महसा बालगङ्गाधरात्मना
भारतीभाग्यकन्देन भद्रेण जितकाशिना ॥ ४२

इति श्रीलोकमान्यस्य निर्याणं नाम
अष्टादश स्तवः ॥

श्लो॥ यद्वीक्षण भस्ममातृतनूजजातेः
 वज्रोपलस्थगितवर्मविलास आसीत् ।
 यद्वाग्भरी स्वजनदास्यमलापनोदि-
 मन्दाकिनी समभवत्स कृती बभासे ॥

५

आशसनीयचरितामृतवार्धिवेला-
 डोलाविहाररसिकस्य मनोज्ञमूर्ते
 गङ्गाधरस्य सुगुणान् दिवि तारकाश्च
 कश्चिन्नुयाद्गणयितुं धरणीकणाश्च ॥

६

विनयनिचुलिताना माधुरीवाहिनीना
 विमलसरसभावस्फूर्तिविस्फारितानाम् ।
 तिलकबुधहिमाशो भरितीना विलासै
 जगदिदमतिबुद्ध विस्मित सस्मित च ॥

७

प्राच्यप्रपञ्चगिरिकन्दरतो निशम्य
 गङ्गाधराह्वयमृगाधिपगर्जितानि ।
 कर्तव्यमूढमतिभि सुगृहीतशकै-
 पाश्चात्यपालकवरै क्वचिदेव लिल्ये ॥

८

चेष्टा यस्य सुधारसाञ्चितसरित्कल्लोलमालायिता
 वाचा यस्य महोत्पलान्तरललन्मारन्दधारायिता ।
 चेतो यस्य तुषारचन्दनरसश्रीखण्डलेपायित
 स श्रीमान् तिलको व्यराजत जगत्कल्याणहेतूदय ॥

९

श्लो॥ षडङ्गयुक्ता त्रितयी श्रुतीना
सप्ताङ्गयुक्ता नृपनीतिविद्या ।
अष्टाङ्गयुक्ताऽपि च योगविद्या
तस्मिन् समेता परभागमीयु ॥

१०

सिंहेमापि कचाकचि प्रहरण कर्तुं प्रतिद्वद्विना
पातु वा विषमुल्बण लयशिखिज्वालासु वा लघितु ।
दोभ्यां वारिनिधिं तरीतुमपि वा मृत्योश्च दष्ट्रादलि
स्थेम्नोत्पाटयितुं च भागतकृते नासौ परावर्तत ॥ ११

येनैव भरतादस्मिन्भवद्वीराधिवीरप्रसू
येनेमा भरतप्रजास्समभवन् भाग्यात्सनाथाश्चिरात् ।
येनैकेन सरस्वती भगवती स्वार्थं समापद्यत
श्रीमानैश्वर्येणैवसस्सतिलको रेजे विवर्तोऽयः ॥ १२

त्यक्त्वा वा विभवाननन्यसु नभान् लोकतिगश्रीजुष
स्थित्वा वा नरकोपमे चिरतर कारागृहाभ्यन्तरे ।
गत्वा वा विविधाननारतगतैर्देशान्प्रचात्तादृते
भारत्यः परदास्यमोचनकृते कोऽसा वही । निर्भर ॥ १३

किं बन्धन प्रितर हृदयस्य गढ
दूतो निसृष्टपरमार्थरसोनु वाऽपि ।
आत्माऽपि वा पुरुषलिङ्गधरस्स मान्यः
देव्या पर भरतखण्डवसुन्धराया ॥

१४

श्लो॥ आङ्ग्लेयराजन्यवशोऽभविष्य-

दसौ यदि श्रीभरतेन्दिराया ।

सद्योऽभविष्यद्युवराज एव

कथं नु तादृग्भविता स्वगृधनु ॥

१५

स्वाभाविकी समतिरिच्य परात्मविद्या-

मौत्सर्गिकी विरुचे नृपनीतिविद्या ।

निष्कामकर्मकलया कृतसधिवन्धा

तस्मिन् द्वयी समरसा परभागमाप ॥

१६

सेहे स कष्टानि निरन्तराणि

पर न सेहे निजदास्यवृत्तिम् ।

जहौ समीहा स्वकुटुम्बमात्रे

जहौ समीहा न जगत्कुटुम्बे ॥

१७

प्राक्पश्चिमोदञ्चितवाङ्मयाब्धि-

प्रकामलीलाविहृतिक्षणाऽपि ।

नैवाज्ञसा तस्य वरा मनीषा

जेगीयतेऽसौ प्रथितात्मसत्त्व ॥

१८

यस्योपदेशवचनैर्भरतावनीय

प्रक्षालितेव बहुधा परिशोधितेव ।

उन्मीलितेव बहिस्तरेण्डुकृतेव

काञ्चित्पुपोष मृषमा पुरुषार्थदात्रीम् ॥

१९

श्लो॥ वाणीदेव्या भव्यलीलागृह वा
 किं वा तस्या दर्पणं रत्ननद्धम् ।
 किं वा तस्या स्सारनिक्षेपपेटी
 श्रीमानिधे बालगङ्गाधरोऽसौ ॥

१०

यतीन् पुपूज प्रणिपत्य साङ्गं
 काषायवासोदृतिमात्रतोऽसौ ।
 कदाचिदेतेषु विरागितायाः
 कलाऽपि सभाव्यतरेति मत्वा ॥

११

ओजस्तेजोवर्चसा जन्मभूमिः
 भव्योदञ्चत्सत्त्वसर्वाभिसारः ।
 धैर्यस्थैर्यश्रीभिरुद्वेल्लितात्मा
 सोऽयं रेजे भारतीसुप्रभातम् ॥

२२

सौजन्यसौहार्दरसज्ञताना-
 मेकाश्रयोन्मोलनसभृतश्री ।
 यस्यान्तरात्मा व्यलसत् त्रिवेणी
 कोऽप्येष गङ्गाधरसूरिवर्य ॥

२३

चित्तारविन्दमकरन्दरसैकधारा
 वाणीं निपीय नच तृप्यति यस्य लोक ।
 सर्वोऽयं एष भरतावनिजन्मभाजा
 पाकोन्मुखस्य सुकृतस्य पुराकृतस्य ॥

२४

श्लो॥ भर्तुर्मुखाम्बुरुहपञ्जरबद्धवृत्तिः
स्वेच्छाविहारविधुरा परमेष्ठिपत्नी ।
गङ्गाधरस्य वदने कृतसन्निवेशा
सर्वत्र वीरविहृति मितरा वितेनै ॥

२५

पाश्चात्यवाणीललितप्रबन्ध-
रसानुभूत्या क्वचिदास मुग्धः ।
प्राच्यप्रपञ्चोदितवाङ्मयश्री
रसानुभूत्या क्वचिदास लुब्धः ॥

२६

असौ समस्याश्रुतिसञ्चयाना
काण्डद्वयीसारनिवेदिकानाम् ।
विज्ञानराशे परिणामि रूप
चारित्रसीमा तिलको बभासे ॥

२७

स्वाभाविकी बोधकला च वाणी
सुशिक्षिता शास्त्रचये च निष्ठा ।
कार्यानुसारि प्रतिभानवत्त्व
तस्मिन्नपुण्यन् परभाग्यलक्ष्मीम् ॥

२८

नौतौ श्रुतौ श्रुतिशिखासु समप्रसारा
गङ्गामिव त्रिपथगा प्रतिभाममेयाम् ।
गङ्गाधरस्य निगमागमपारगस्य
कोव २नुकर्तुमभवत्कलया२पि शक्त ॥

२९

इलो।। स्वराज्यसबन्धविनाकृतोऽस्य
 स्वप्नप्रसङ्गो न कदाऽप्यदर्शि ।
 मनोरथा वा सकलास्समेता
 पान्थास्समासन् निजराज्यमार्गे ॥

४०

भाषावाङ्मयशास्त्रसंस्कृतिकृतस्सन्तु प्रबुद्धाशया
 ये केचिद्विबुधा न तैरुपहित स्सर्वोदये भारते ।
 नानारूपमहार्थसंस्कृतिविधास्सम्पाद्य सर्वोदिता
 चक्रे भारतमण्डली स कृतिनाराडेकएवाद्भुतम् ॥

४१

शीलस्वरूपमिदं मीढृगिति प्रबोद्धु
 लोकेऽपि शास्त्रसरणावपि नास्ति मार्गः ।
 गङ्गाधरस्य चरितामृतशोधनेन
 विज्ञायते स्फुटतया सकलप्रजौघं ॥

४२

प्रज्ञामूलविभासो, भूयानुत्साहकल्पभूरुह
 प्रभुतासपत्फलसुमभरितस्तिलकस्य सर्वथा रेजे ॥

४३

अतिदुरवगाहनीति, हृदमवतर्तुं समप्रजाराजे
 विपुल सुगम तीर्थं चक्रे नयवेदिसार्वभौमोऽसौ ॥

४४

साहित्यामृतजलधे, रुद्यत्तारङ्गमालिकालोलाः
 पावनमञ्जुलहेला स्तस्याराराजान्त वाग्वधूलीलाः ॥

४५

विज्ञानकुञ्जगुञ्ज, न्मधुरोपन्यासवाक्प्रबन्धानाम्
 आचार्यकं बभासे, सर्वप्रतिपत्तिभाजनं तस्य ॥

४६

श्लो॥ सुरभिक्षीरविकृत्या, नवनीतेनास्य निर्ममे हृदयम्
देवीगिरा, न धाता, नोचेत्कथमीदृगञ्चितो अदिमा ॥ ४७

सन्यासिनो विरक्ता, स्सन्त्येव सर्वतो जगति
निष्कामकर्मयोगी, नासीदेकोऽपि तिलकवद्गण्य ॥ ४८

प्रशमाञ्चितसत्सभास्वसौ
मदमातङ्गगतिर्व्यसर्पत ।
विमतावृतसत्सभाङ्गणे
वरपञ्चास्य इवाभ्यलघत ॥ ४९

अये मूर्ता नीति किमु सुगुणवल्ली कुसुमिता
समस्तो विद्यानां किमु भवति सारो रसमय ।
किमेभिस्तर्कैस्स्याद् व्यलसदवतीर्णो भुवमसौ
कलाशस्सारज्ञ भश्चजननीभाग्यविभवात् ॥ ५०

दान्तो दयालुरनघ प्रसमीक्ष्यकारी
विद्याविवेकविनयादिभिरुज्जितात्मा ।
सत्त्वश्रिया सुरभितान्तरवृत्तिभव्य.
गङ्गाधरो विरुच्ये त्रिशुचि प्रवेक ॥ ५१

नयनिगमशिखालीसारवित्सार्वभौमः
व्यतिकरितदिगन्त श्वेतमानै र्यशोभि ।
असममहिमसार मङ्गलारामवाटी
व्यलसदमितसत्त्वश्रीभरो लोकमान्यः ॥ ५२

श्लो॥ नाक्षत्रमण्डलमहत्तरमर्मभेद-
 विद्याविशेषसमुपात्तयशोविभूते ।
 तस्यात्मशत्रुपरिकल्पितमण्डलाना
 मर्मप्रभेदनविधिर्नहि नाम किञ्चित् ॥

५३

क्षात्र तेजो भार्गवे हिस्रमासीत्
 ब्राह्म वा॥पि क्रोधरूक्ष बभूव ।
 तत्तद्दोषत्यागनिर्धूतकृत्स
 तेजोयुग्म लोकमान्ये विरेजे ॥

५४

त्रिशत्कोटिजनौघसभृतपदा नाव स्वराज्याभिधा
 एको नाविकतामुपेत्य बलवज्जग्राह यः क्षेपणीम् ।
 आद्या नाविकता हरेर्मनुकृते मत्स्यावतारश्चियः
 भूयः स्मारयति स दिव्यविभव श्रीबालगङ्गाधर ॥ ५५

कामन्दकादिमुनिकल्पितनीतिविद्या-
 मूलस्वरूपविधिरेव सुरुढमूल ।
 हिंसाविधानपरिहारवशादनेन
 सस्कारमाप्य जगदद्भुतमावितेनै ॥

५६

कलानिधिख्यातिमहो ! कलाभि
 स षोडशाशाभिरुपैति चन्द्र ।
 सख्याव्यतीतार्थकलाविराज
 श्लाघामहे केन पदेन हीमम् ॥

५७

श्लो॥ भरतावनि कीर्तिवल्लिका
सरसा येन सुपुष्पसभृता ।
निजगधभरेण मध्यमा
जगतीं वासयति प्रसर्पिणा ॥

५८

केतकीकुमुमकेसरपाण्ड-
श्रीमुषा निजयशोविभवेन ।
सर्वदिग्वरवधूपृथुगण्डान्
पर्यलिम्पदयमिद्वचरित्र ॥

५९

भेत्तु वान्तगढिमन्ध तमिस्र
सस्कर्तु वा भारतीं जातिमारात् ।
आधातु वा तेज ओजश्च वीर्यं
एको जज्ञे बालगङ्गाधरोऽसौ ॥

६०

अर्धाङ्गलक्ष्मीपरलोकवार्ता
श्रुत्वाऽपि कारागृहमध्यवर्ती ।
न विव्यथे नापि चचाल धीरः
चक्रऽश्रुभिस्त निवापमात्रम् ॥

६१

न कश्चिदासीत्परिसान्त्वनाय
गङ्गाधरस्यापदुपद्रुतस्य ।
आत्मैव गीतामृतभाविताऽस्य
दुःखविगमयाचकार ॥

६२

श्लो॥ स्वराज्यनामामृतमन्त्रमौलेः
 त्रिवर्णकस्य प्रथितात्मशक्तेः ।
 ऋषि. प्रणेता तिलको महीयान्
 य नित्यमावर्तयति प्रजालिः ॥

६३

प्रज्ञासिरा यस्य कपालमूले
 कीदृक्प्रसारेत्यवगन्तुकामः ।
 प्रावर्तताङ्ग्लेयभिषक्समाजः
 कोऽप्येष वागीशपरावतारः ॥

६४

सनातनैर्धर्मरहोऽनभिज्ञै
 पाश्चात्यभावोपहितैश्च नव्यै ।
 दास्यप्रदैराङ्गलविभूतमैश्च
 सम स युद्ध चकमे विधातुम् ॥

६५

चैतन्यधारां भरतप्रजाना-
 मन्तहिता माङ्गलविभुत्वधाट्या ।
 स्वपत्रिकालेखपश्मपराभि
 रुज्जीवयन् निस्तुल मुज्जज्जृभे ॥

६६

जातो च तत्ससदि भारताना
 ओजश्च तेजो द्युतिमाङ्गलरुद्धाम् ।
 समुद्धरन्मुद्धतनैजशक्त्या
 स नायकप्राज्यपद प्रपेदे ॥

६७

श्लो॥ सप्तार्चिषा वा८पि सहस्रभासा
नान्तस्तमो नुन्नमल जगत्याः ।
सो८य महार्घेस्वकृतिप्ररोहैः
बाह्यान्तरस्थ व्यभिनत्तमिस्रम् ॥

६८

अजयज्जयति जेष्यति च यावच्चक्र प्रवर्तते सृष्टे ।
श्रीलोकमान्यशशिनः पाण्डुरिताशाङ्गणा यशोज्योत्स्ना ॥ ६९

जेजीयन्ता भारतीभाग्यवल्ल्यः
यावत्सर्गं ये त्वया सालवालाः ।
श्वेतन्ता ते कीर्तिलक्ष्मीविलासाः
आशामूलेष्वन्ततो लोकमान्य ।

७०

भारतेष्टदायकाय भारताभिमानिनै
भारतापदुद्धराय भारतार्थजन्मवे ।
भारतीतप फलाय भारतैकबन्धवे
भारताब्धिसभवाय भारतीश । ते नम ॥

७१

शाम्यन्तु सर्वघोराणि प्रजास्वाम्य प्रवर्धताम्
जगदाचार्यक देव्या भारत्या जयताच्चिरम् ॥

७२

श्लो॥ भारतीये भरतीय पाल्यतामृजुना पथा
सत्य धर्मं स्समेधेता, बल विष्णो. प्रवर्धताम् ॥

७३

इति श्रीलोकमान्यमहिमानुवर्णनं नाम
एकोनविंश स्सर्गः ॥

श्रीबाधूलसगोत्रजेन श्रीवेंकमाम्बा वेङ्कटशम प्रथमपुत्रेण
श्रीसामवेद अन्नपशास्त्रिकुलपति प्रियशिष्येण
वासोपनामक सूर्यनारायणशास्त्रिणा
विरचित श्रीलोकमान्य बालगङ्गाधर
तिलकचरित मिद सर्व
सम्पूर्णम् ॥

॥ इति शम् ॥

ERRATA

पत्रम्	श्लोक	पक्ति	दोषः	अदोष
2	८	2	भरिती	भारती
3	२४	1	तुत्य	तुल्य
3	२५	2	वाल	बाल
7	६३	2	बष्पाम्बु	बाष्पाम्बु
11	१०	2	मराटाम्	मराटाम्
13	२१	1	अध्यापकी	आध्यापकी
14	२५	3	विरवाडमय	वरवाडमय
14	२७	3	जत्पन्तु	जल्पन्तु
15	३१	3	चग्राह	जग्राह
17	४१	2	दश ब्द	दशाब्द
18	५२	2	लोकोत्रर	लोकोत्तर
19	५४	1	दृदन्तराणि	हृदन्तराणि
19	५४	3	चाशान	चाज्ञान
19	५४	4	व्ययोतत	व्यद्योतत
21	६१	4	य धीर.	स धीर
21	६३	4	महान्नियोग	महाभियोग
21	६४	3	भोग्यमेन	भोग्यमेव
23	७०	1	एकोन्मुखी	एकोन्मुखी
23	७४	4	क्रूरतथा	क्रूरतया
27	६	3	त्यकृत्	सकृत्
28	१४	3	प्रदृष्टान्तरा.	प्रहृष्टान्तरा
32	२	3	विभत्वा	प्रविभक्ता

पत्रम्	श्लोक	पक्तिः	दोष	अदोष
33	५	1	रसौरभि	रसैरभि
38	८	3	मिवय	मिवेय
35	१४	2	प्रदृष्टमनस	प्रहृष्टमनस
38	६	3	सुदृढत	सुहृदृत
43	3७	2	सर्वभोजायित	सर्वथोज्ञायित
44	३६	1	प्रमाणाय	प्रयाणाय
46	१७	1	नादिकन्	नादिकम्
47	२०	1	युक्ती	युक्ती
47	२०	2	तदेवाद्य	तदेवाद्य
47	२१	1	उपमथ्य	उपमथ्य
54	३६	2	प्राज्ञो	प्राञ्चो
57	८	1	यते	यतो
60	२६	1	ताना	भारताना
60	३०	1	चित्रे	छिन्ने
60	३१	1	विस्मरामे	विस्मरामो
61	४४	2	स्वदेशेषु	स्वस्वदेशेषु
65	२५	2	महाराज्ञी	महाराज्ञी
69	५८	4	रमाविलासि	रमाविलासी
72	१७	1	यत्नेनैव सा	यत्नेनैव हि सा
73	२६	2	प्रभुर्भूते	प्रभुर्भूते
77	८	2	प्रायाग्राम	प्रायद् ग्राम
79	२५	1	दुश्शका	दुश्शक
79	२८	1	अहम्मद्र	अहम्मद्
83	७	2	सामान्योऽसी	सामान्योऽसी

पत्रम्	श्लोकः	पक्ति	दोष.	अदोष
87	३	1	मुद्युक्ता	मुद्युक्ता
88	१७	1	देशकल्याण	देशकल्याण
89	२८	1	विममर्शह्य	विममर्श हा
90	२६	2	श्वपालन	स्वपालन .
90	३३	1	प्रतिपत्त्याद्या	प्रतिपत्त्याद्या
92	१२	2	लेखोऽय	लेखोऽय
93	२३	1	अह पूर्विक्या	अह पूर्विक्या
93	२७	1	पुरोवृद्धि	पुरोवृद्धि
94	३०	2	कर्तुमहीते	कर्तुमाहते
94	३४	1	चातुर्य	चातुर्य
95	४५	2	स्वार्थ	स्वार्थ
95	४७	1	घृतकोशातकी	घृतकोशातकी
101	१६	2	यहोद्धतम्	महोद्धतम्
101	२१	1	सर्वप्र	सर्वत्र
103	४१	2	व्यादृत्य	व्याहृत्य
103	४५	1	परिक्षमा	परिश्रमा
106	१५	1	पदार्थ	पदार्थ
108	३५	2	अधिकृण्य	अधिकृत्य
109	४५	1	लिपितोषेण	लिपिदोषेण
111	८	1	तस्सत्त्वौ	अन्तस्सत्त्वौ
114	१३	2	विधाय	निधाय
121	१५	4	स्वगृध्नु	स्वगृध्नु
126	४१	2	सर्वोदये	सर्वोदयो